

ISSN No. : 2773-8027 (print)
ISSN No. : 2773-8035 (online)

त्रि-रत्न चित्रण प्यलापौ

Tri-Ratna

वे - २ श्यं ल्या: - ६ वु.सं. २५६५

ने.सं. ११४१ जैला

२०७८ आश्विन

“बुद्ध शिक्षा संस्कृतिया संरक्षण, सम्बद्ध बौद्धसमाजया संवर्द्धन”

बौद्ध विहार संघ

अक्षयेश्वर महाविहार

पुच्चः, यल

बौद्ध विहार संघया गतिविधिया किका मुना

यूट्यूब प्रसारणया नितिं श्रद्धेय विपश्यनाचार्य उत्तमरत्न धाख्वाजु पाखें “ध्यान”या विषयस बिया बिज्या:गु प्रवचन

यूट्यूब प्रसारणया नितिं श्रद्धेय गुरुजु सुप्रशन्न वज्राचार्यजु पाखें “वीर्य पारमिता” विषयस बिया बिज्या:गु प्रवचन

माननीय सांसद जीवन खडुका तापं श्रीबाहा: व क्वाथबाहा: पुन: निर्माणया विषयलय सहलह

गुथि संस्थानया प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत जुया बिज्या:गुलिं भाजु किरण शाक्यजुयात सर्गं व्यंगु ज्याभूव:

SAARC या उप निर्देशक मयजु वरुणी मुठुकुमारानाजु (श्रीलंका) यात बौद्ध विहार संघस लसकुस ज्याभूव:

गुडत:या दिपावती बौद्ध परियत्ति केन्द्रया परियत्ति परिक्षाय उत्तीर्ण जूपिन्त पुरस्कार ल:ल्हाना ज्याभूव:

“बुद्ध शिक्षा संस्कृतिया संरक्षण, सम्बुद्ध बौद्ध समाजया संबर्द्धन”

त्रिरत्न

प्यला-पौ

दं : २ थ्यं ल्या : ६

बु.सं. २५६५

ने.सं. ११४१ जँला

२०७८ आश्विन

संरक्षक

नानीकाजी शाक्य
नायो, बौद्ध विहार संघ

संयोजक/सम्पादक
गौतममुनि वज्राचार्य

सम्पादक मण्डल
चन्द्रबहादुर शाक्य
सानुमान वज्राचार्य
पुष्पराज वज्राचार्य
ज्ञानेन्द्र शाक्य

ग्वहाली

अनिलवीर वज्राचार्य
मिलन शाक्य
सुरेन्द्रकुमार शाक्य
विश्वास वज्राचार्य
सन्दिरा वज्राचार्य
बुद्धलक्ष्मी शाक्य
पूर्ण शाक्य
दीपक शाक्य
पूर्णराज शाक्य

देवः कृपा
तःग्व जाकि

(गोपिचन्द्र महाविहार, इखाखेस
गँलां ब्वइगु)

मुद्रक

राजमति प्रेस

मो. : ९८४१९४३४००

पिकाक

बौद्ध विहार संघ, यल
अक्षयेश्वर महाविहार
पुच्च, यल ।

फोन : ५४२७६७०

Email : triratnapau@gmail.com

ग्वहालि - १००१ - तका

गुणी गुणज्ञो धर्मज्ञः प्रशस्तो मंगलोदयः।

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यः कीर्तिर्लक्ष्मीर्यशः शुभः॥ १४ ॥

प्रत्यवेक्षणाज्ञानगाथा, आर्यनामसंगीति

गुणी जुयेगु, गुणयात म्हसिकेगु, धर्मया ज्ञाता जुइवं प्रशस्त

मंगल उदय जुइ ।

सकभनं मंगल हे मंगल जुसे कीर्ति, लक्ष्मी, यश व शुभ नं वृद्धि जुइ ।

मायाया वध्यते लोकः आशया बहु चिन्तकः॥

आयुक्षीणं न जानाति तस्मात् जाग्रतः जाग्रतः॥

अज्ञात

लोकयात मायां बन्धनय् तथातःगु दु, मनय् आपालं आशा इच्छा दु,

आयुक्षीण जुयावनाचवंगु धाःसा मचाः, अथे जुया चायेकि न्हे चायेकि !

सत्त्वा अविद्यया मुग्धा नित्यं दुःखस्य भोगिनः।

विद्युदालातचक्रेण समाः कामाः प्रकीर्तिताः।

स्वप्ने गन्धर्वनगरसदृशा विप्रलम्बिनः॥१४८॥

धर्मसमुच्चय - कामजुगुप्सा वर्ग

सत्त्वपिं अविद्याय् मग्न जुयाचवंगु दु, अथेजुया नित्य दुःखभोगेयाये माला चवंगु दु ।

ध्व संसारया कामभोग धैगु नं मिं च्याःगु सिं चाःहिके बलय् खने दैगु मिया

चाकःथें वा म्हगसथें वा गन्धर्वनगरथें भ्रम जक खः।

सम्पादकीय

नेवा: बुद्ध धर्म – हलियांगु सम्पदा

नेपालमण्डलया बौद्ध संस्कृति व बौद्धाभ्यासयात नेवा: बौद्ध धर्म धका म्हसीकावयाच्वंगु दु । स्वयम्भू धर्मधातुया पञ्चज्ञानयात मूलाधारयाना श्रावकयान, बोधिसत्त्वयान व वज्रयानया पद्धतियात एकात्मक रूप बिया: स्वनिग:या भौगोलिक वस्तुस्थिति, भाषा, समाज व अर्थतन्त्र आदिया दथुइ ब्वलंगु थी थी जन्मसंस्कार, शिक्षा प्रणाली, जीवन शैली, वाङ्मय, रीतिथिति गुधि हे नेवा: बौद्ध धर्मया विशेषता ख: । मध्यकालय् थ्व नेपालमण्डल भारतया नालन्दा, विक्रमशीला आदि विश्वविद्यालया महान् आचार्यपिं व शिष्यगणपिनिगु आगमन जुगु इलय् थनया बाहाबही पाखें आश्रय ब्युगु जुल । थ्व इलनिसें स्वनिग: लिच्छविकाल व पूर्वमल्लकालतक बुद्धधर्मया विद्याकेन्द्रया रूपय् स्थापित जुइ धुंकूगु ख: । कट्टरपन्थी हिन्दू व मुसलमान दमनया इलय् थुपिं बहा:बहीत भारतवर्ष शरणार्थी जुया व:पिं आपालं बौद्ध विद्वान् आचार्यपिनिगु आश्रयस्थल नं जूगु ख: । उगु इले भारतवर्षय् निमित्त्यान् जूगु बौद्धाभ्यास व संस्कृत भाषाया विपुल बौद्ध साहित्य नेवा: बौद्धपिन्थाय् ल्यना च्वंगु खँ भ्नीगु लागि अत्यन्त गर्वया खँ जुल । थजा:गु वैभव दयानं थौया अवस्था स्वयेबले थन उजा:गु शिक्षा ब्वनेगु स्यनेगु प्रथा म्हो जुजुं वंगु खनेदु । मल्लकाल व शाहकालया राजनैतिक उत्पीडन व दवावया दथुइ नं भ्नी पूर्वाचार्यपिन्सं थ:गु उपायकौशल्यं याना थनया बौद्ध धर्म म्वाकेगु कुत: याना व:गु जुल । गुकिया परिणाम स्वरूप कालान्तरय् थन जनस्तरय् धर्म अध्ययन अध्यापन व अभ्यास यायेगु लोमनावंगु जूसां रीतिथिति नख:चख: परम्परा व कर्मकाण्ड जक जूसां ल्यनाच्वंगु जुल । २१ औं शताब्दिया भूमण्डलीकरण व आधुनिकीकरणया दथुइ ल्यंदया च्वंगु थ्व सम्पदा नं न्हना वनीगु खतराय् लानाच्वंगु दु । थ्व संम्वृद्ध संस्कृतिया जगेर्ना यायेगु व बौद्धाभ्यासया पुनर्स्थापना यायेगु नितिं

थ्व अत्यन्त महत्त्वपूर्णगु ई ख: ।

थ्व हे दथुई थनया वाङ्मय थी थी इले अंग्रेजी विद्वान् पिन्सं देशविदेशया पुस्तकालयसं संरक्षण याका त:गु, राष्ट्रिय अभिलेखालय, आशा सफू कुथि व नेपाल जर्मनी म्यानुस्क्रिप्ट प्रिजर्भेशन ट्रष्ट आदिया संग्रहसं दूगु थी थी प्राचीन बौद्ध ग्रन्थत थौं कन्हे थी थी विश्वविद्यालय तथा अध्ययन संस्थानपिंपाखें अध्ययन अनुसन्धान यायेगु, अनुवाद व प्रकाशन यायेगु ज्या जुयाव:गु दु । थुपिं बौद्ध ग्रन्थत डिजिटल माध्यमय् लिप्यान्तरयाना वेभसाइटय् सर्वसुलभ या:गुयात आपालं साधुवाद बी हे मा: । अथे जूसां नं विश्वया प्राज्ञिक क्षेत्रय् नेवा: बुद्ध धर्म खास चर्चाय् मदुगु खँ विदेशय् बौद्ध अध्ययन या:वीपिं विद्यार्थी पिन्सं व्यक्त या:गु खनेदु । सिमित संख्याया विशेषज्ञ/अनुसन्धानकर्ता पिन्सं जक नेवा: बुद्धधर्म सम्बन्धी अध्ययन यानाच्वंगु दु । थुपिं अध्येतापिन्सं या:गु प्रकाशनपाखें नेपालमण्डलया बुद्ध धर्म व बौद्ध संस्कृतिया बारे हलिमय् छुं भचा परिचय जूगु अवश्य खनेदु । थुकिं आपालं बौद्ध अध्येतापिनिगु ध्यानाकर्षण जूगु खं शुभसंकेत हे ख: । उलिजक मखु नेपालय् हे नं लोटस रिसर्च सेन्टर थें जा:गु नेवा: बौद्ध धर्मया ख्यलय् ज्यायाना व:गु संस्था, लुम्बिनी विश्वविद्यालयसं आवद्ध जुया नेवा: बुद्धधर्म लगायत महायान बौद्ध अध्ययन न्ह्याका च्वंगु सुगत महाविद्यालय, वज्राचार्य पुजाविधि अध्ययन समिति व नेपाल परम्परागत बौद्ध धर्म संघ आदि थें जा:गु संघसंस्थात दया च्वंगु दु । थनया आपालं बौद्ध वाङ्मय तिब्बती व चिनीया भाषां नं भाय्हिला त:गु हुनिं गुलिखें प्राचीन बौद्ध ग्रन्थत भारतय् व थन लोप जुइधुंकूगु जूसां तिब्बतय् ल्यना च्वंगु दु । थुपिं तनावने धुंकूगु विषयवस्तुया पुनरुत्थान यायेत तिब्बती व चिनीया वाङ्मयया ग्वहालि कायेगु अवसर नं दु । बिसौ शताब्दिया ख्वीगूगु दशकय् तिब्बतय् जूगु चीनया

सांस्कृतिक क्रान्तिया हुनिं आपालं तिब्बती गुरूपिं थी थी देशयु शरणार्थी जुया वने माल । तिब्बतीपिनिगु लागि थ्व छगू दुःखदया खँ खः, तर बौद्ध इतिहासयु थ्व हे कारणं महायान वज्रयान बौद्ध धर्म हलिन्यंक प्रसार जुल । थुकिंयाना नं हलिया बौद्धपिनिगु लागि नेवाः बौद्ध धर्म व सम्पदा छगू रोचक विषय जूवंगु दु । संस्कृत बौद्ध वाङ्मय संरक्षण याना थुकिया आधारयु जुइगु बौद्धाभ्यास ल्यंकातःगु हुनिं नेवाःबौद्ध धर्म नेपाःया जक सम्पदा मखुसे हलियागु हे अमूर्त विश्व सम्पदा खः धका वाःचायेके माःगु दु । थुकिया पर्याप्त गृहकार्ययाना क्रमशः नेवाः बुद्ध धर्मयात विश्व सम्पदा सूचीस सूचीकृत यायेया नितिं प्रक्रिया न्ह्याकेमाःगु दु । थुकिया लागि नेवाः बौद्धत लगायत नेपाल सरकारया समेत उत्तिकं प्रयत्न जुइमाःगु जुया नेपाल सरकारतक थ्व विषयवस्तु थ्यंकेगु कुतः जुइमाः ।

नेवाः बुद्ध धर्मया जगेर्ना यायेगुया छगू चिकिचाधंगु पला कथं बौद्ध विहार संघ यलया प्यला पौ 'त्रिरत्न'या थुगु अंकस यलया छगू प्राचीन विहार गोपिचन्द्र महाविहार व उकिया लागायु दयाचवंगु थी थी विहारपिनिगु म्हसीका न्ह्यब्वःगु जुल । नेपाःया बहाःबहीस न्ह्यानावयाचवंगु वज्रयान अभ्यासयात दुग्यंक थुइकेया नितिं उपयोगी जुइ कथं 'वज्रयानया सम्यक दृष्टि' विषयक छगू महत्त्वजाःगु लेख नं थुकिइ दुथ्याःगु दु । बौद्ध विहार संघया सल्लाहकार विपश्यनाचार्य श्रद्धेय उत्तमरत्न धाख्वाजु लिसे वसपोलया जीवन अनुभव व सद्धर्मया बारे जूगु खँल्हावला, आर्यनामसंगीति गाथाया संक्षिप्त परिचय नापं थुकिया अनुशांसाया म्हसीका व नेवाः बौद्ध पिनिगु दथुइ अतिकं प्रचलितगु तुतः देवमनुष्या यागु नेवाः व अंग्रेजी भाषाया अनुवाद थुगु अंकयु दुथ्यागु जुल ।
॥ भवतु सब्ब मंगलं ॥

मोहनी नखः, नेपाल संवत् १९४२ न्हू देँ व स्वन्ति नखःया लसतायु सकल नेपाःमिपिन्त दुनुगलं निसें यक्व यक्व भिन्तुना देछाना च्वना ।

रत्नाकर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

हःबाहाः, यल ।

स्कोप बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

सौगः, यल ।

पद्मावती बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

नःबाहाः, यल ।

भी बहुउद्देश्यीय बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

श्रीबाहाः, यल ।

सम्यक बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

इखाछें, यल ।

विषय सूची

क्रसं.	विषय	चवमी	पेज नं.
१)	ईखाळें त्वाःलय् च्वंगु न्यागु विहार म्हसीका	रवि शाक्य	५
२)	देव मनुष्या ..... तुतःया भावार्थ	पुष्पराज, डा. योगेश, ज्ञानेन्द्र	१३
३)	वज्रयान सम्यक् दृष्टिका लागि योगाचार र माध्यमिक दर्शन	मिलन शाक्य	२७
४)	बौद्ध विहार संघ, यलया सल्लाहकार विपश्यनाचार्य श्रद्धेय उत्तमरत्न धाख्वाजु लिसे खँल्हाबल्हा	ज्ञानेन्द्र शाक्य	४५
५)	The Nāmasaṅgīti: Composition, Content and Benefit	Prof. Dr. Sudan Shakya	५०
६)	बौद्ध विहार संघया गतिविधि		

“त्रिरत्न” प्यलापौ पिब्वयेत कोष स्थापनाया नितिं आर्थिक सहयोग याना बिज्याःपिं

नं.	नां	थाय्बाय्	नगद
१)	करुणा रत्न वज्राचार्य	हःबाहाः	५०००१-
२)	सुरेश राज वज्राचार्य	बुबाहाः	५०००१-

नं.	नां	थाय्बाय्	नगद
३)	अशोक मुनि वज्राचार्य	बुबाहाः	२,५००१-
४)	नन्द वज्राचार्य	एकान्तकुना	२,५००१-

“त्रिरत्न” प्यलापौ ग्राहक जुया बिज्याःपिं

नं.	नां	थाय्बाय्	नगद
१)	मदन बहादुर वज्राचार्य	गाःबाहाः	१०००१-
२)	पुष्पराज वज्राचार्य	चाकुपाट	१०००१-
३)	पूर्णउदय वज्राचार्य	बुबाहाः	१०००१-
४)	धर्म विजयराज वज्राचार्य	कुमारीपाटी	१०००१-
५)	महेश मान वज्राचार्य	बुबाहाः	१०००१-
६)	बुद्धलक्ष्मी शाक्य	पुच्वः	१०००१-
७)	विजयलक्ष्मी शाक्य	कुटीबाहाः	१०००१-
८)	अमृत रत्न शाक्य	ज्वाःगल	१०००१-
९)	शैलेश वज्राचार्य	न्याखाचुक	१०००१-
१०)	सोमराज वज्राचार्य	गाःबाहा	१०००१-
११)	पद्मरत्न धाख्वा	नागबाहाः	१०००१-
१२)	शैलेन्द्र शाक्य	गुइतः	१०००१-
१३)	विद्याराज वज्राचार्य	चाकुपाट	१०००१-
१४)	रोविन वज्राचार्य	वनबाहाः	१०००१-
१५)	सरीना वज्राचार्य शाक्य	बनेपा	१०००१-
१६)	राजु महर्जन	स्वयम्भू	१०००१-
१७)	बाबुराज वज्राचार्य	गाःबाहाः	१०००१-

नं.	नां	थाय्बाय्	नगद
१८)	दिलन वज्राचार्य	बुबाहाः	१०००१-
१९)	विद्या शाक्य	भैसेपाटी	१०००१-
२०)	भक्तराज गोले	विजयश्वरी	१०००१-
२१)	संगीता सिं	ताहाचल	१०००१-
२२)	शोभा शाक्य	गुजीबाहाः	१०००१-
२३)	रत्नमेहर वज्राचार्य	खुमलटार	१०००१-
२४)	प्रेम महर्जन	गुइतः	१०००१-
२५)	पूर्ण महर्जन	गुइतः	१०००१-
२६)	बाबुराज महर्जन	गुइतः	१०००१-
२७)	बाबुराज महर्जन	गुइतः	१०००१-
२८)	सानुकाजी महर्जन	गुइतः	१०००१-
२९)	सानुकाजी महर्जन	गुइतः	१०००१-
३०)	पुण्यकुमारी शाक्य	यतबाहाः	१०००१-
३१)	ज्ञानकुमारी शाक्य	सुबाहाः	१०००१-
३२)	राम शाक्य	गुइतः	१०००१-
३३)	रवीन्द्र सिंह बानीया	बनस्थली	१०००१-
३४)	अष्टराज वज्राचार्य	वनबाहाः	१०००१-

ईखाछें त्वाःलय् च्वंगु न्यागू विहार म्हसीका

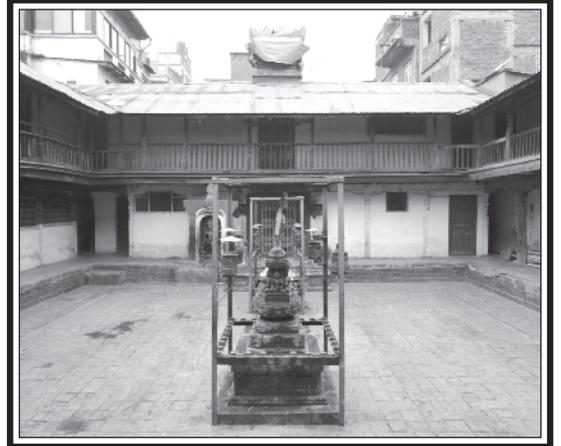
रवि शाक्य

यल उपमहानगरपालिका, वडा ल्याः ११ य् च्वंगु थी थी त्वाःमध्ये इखाछें नं छगू त्वाः खः । यलय् दैय्दँसं गुंलागा दुतियाखुन्हु न्हयानाच्वंगु मतयाः पाःफइगु १० गु त्वाःमध्ये इखाछें नं छगू खः । मध्यकालया थी थी अभिलेखय् थुगु त्वाःयात “यूखाछें”, “योखाछें”, “यखाछें”, “एखाछें”, “इषाछें” आदि थी थी नामं सम्बोधन यानातःगु दु । थन “इखा” धाय्बलय् निगू अर्थ दु । छगू अर्थकथं “इखा”या अर्थ “सीमाया लिक्क लाःगु बस्ती” (स्लसर, १९९८: ९९) खःसा मेगु अर्थकथं “प्यकुंलाःगु छें” खः (गुस्चो व पासापिं, १९८७: २०) । थन “छेंया अर्थ छुं छखा छें विशेष मखुसे छगू हे कुटुम्बत मुनाः च्वनाच्वंगु बस्ती खः । थुगु इखाछेंत्वाः आलको ध्वाखाया नापसं अवस्थित जुयाच्वंगुलिं “सीमानाया लिक्क लाःगु बस्ती” धैगु अर्थ हे पाय्छि खनेदःवइ । जुजु ज्योतिर्मल्लया पालय् ने.सं. ५३५ दैय् दय्कूगु “आलकोहित” थ्व त्वाःया प्रमुख विशेषता खः । ने.सं. ७७२ दैय् जुजु श्रीनिवास मल्लया पालय् कुनु शर्मा यलया थी थी त्वाःया वर्णन यानाः च्वयातःगु सफू कीर्तिपताकाय् इखाछेंया वर्णन यासं च्वयातःगु दु - “उत्तरपाखे ल्वहंहिति (आलकोहित), फल्चा, यज्ञशाला दुगु, बाँय् अःपां सियातःगु, बांलाःगु झ्याः दुगु, सभ्य उत्सव आदिं यक्षपुरी अलका थें इखाछेंत्वाः न्ह्याइपुसे च्वं” (योगी नरहरिनाथ, २०१८: १०) ।

थुगु त्वाल्य् निगू बही व स्वंगू बाहाः निर्माण जुयाच्वंगु दु । थुगु च्वसुइ इखाछें त्वाल्य् च्वंगु थुपिं न्यागू विहारया बःचाहाकलं म्हसीका न्ह्यब्वयातःगु दु ।

१) पिन्तु बही

थुगु बहीया पूरा नां “गोपीचन्द्र मिश्र संस्कारित गोपीचन्द्र महाविहार” खः । गोपीचन्द्र महाविहार व नापीचन्द्र महाविहार थितुंथीक दय्कातःगु दु । थुपिं निगू बहीमध्ये पिनेपाखे लाःगुलिं गोपीचन्द्र महाविहारयात पिन्तु बही धाःगु खः । थुगु बहिली दुहांवनेत त्वाथः गयाः थहांवनेमाः । बहीया मूलुखाया च्वय् बार्दली पिकयातःगु दु । मूलुखां दुहांवनेवं जवय् विहारया रक्षककथं महाकाल व हनुमान स्थापना यानातःगु दु । बहीया छचाःखेरं फः दय्कातःगु दु । बहीया लाय्ब्वय् अशोक चैत्य, धर्मघातु मण्डल व जिनालय चैत्य स्थापना यानातःगु दु । लाय्ब्वय् चिकंअःपां सियातःगु दु । मूलुखाया चुलिंचू गन्धकुटी दु । गन्धकुटीइ दुहांवनेत त्वाथः गयाः थहांवनेमाः । उगु त्वाथःया जवखवं द्वारपालया रूपय् ल्वहंया निम्ह सिंह तयातःगु दु । गन्धकुटीदुने मूद्यःया रूपय् पूर्वाभिमुख अक्षोभ्य विराजमान जुयाच्वंगु दु । गन्धकुटीया पिने

दक्षिणपाखे न्हापा घःगं दुगु खः, तर यक्व न्हापा अनया गं खुयायंकूगुलिं गंया थासय् पद्मपाणि लोकेश्वर स्थापना यानातःगु दु । बाङ्गदेल (१९८९: २९३) या धापूकथं थुम्ह लोकेश्वर ईशाया १२ गूगु शताब्दीयाम्ह खः । थुम्ह लोकेश्वर न्हापा आलको हितिइ तयातःम्ह खः । खुँतयसं खुयायंकेत स्वःगुलिं सुरक्षाया कारणं लोकेश्वरयात गोपीचन्द्र विहारय् तय्हःगु खः । सामान्यतः लोकेश्वरया छ्यनय् ध्यानी अमिताभ बुद्ध दय्माःगु खः तर थुम्ह लोकेश्वरया छ्यनय् भूस्पर्श मुद्राय् च्वनाच्वंम्ह अक्षोभ्य बुद्ध तयातःगु दु ।

गन्धकुटी स्वयां च्वय्या तल्लाय् छ्चाःखेरं बार्दली पिकयातःगु दु । थुगु तल्लाय् पलिइ न्हापा आँय्पा तयाः प्वलः चिनातःगु खःसा लिपा स्यनावंबलय् आर्थिक समस्याया कारणं जस्तापाता तय्माःगु खः । गन्धकुटीया च्वसं कोथाय् दीपंकर बुद्ध (क्याम्पांजु)या प्रतिमा तयातःगु दु । विहारया आगंचःकथं चक्रसम्बर तयातःगु दु । आगमय् कुमारीयात नं विशेष महत्त्व बियाः प्रतिष्ठा यानातःगु दु । बहीया पलिचःने देगः दनाः पुल (फुचा) थकयातःगु दु ।

थुगु बही गुबलय् निर्माण यात धैगु ठोस आधार प्राप्त जूगु मद्दिनि । उकिं वंशावलीइ च्वयातःगु खँयात आधार काय्गु बाहेक मेगु विकल्प मद्दिनि । राइट वंशावलीइ थुगु विहारया निर्माणबारे च्वयातःगु दु । उकी च्वयातः कथं जुजु शिववर्माया काय् जुजु रुद्रदेव वर्माया पालय् कपिलवस्तुं सुनयश्री मिश्र वयाः क्वन्तिलिक्कसं च्वंवल । वसपोल मोक्षज्ञान मालेगु इवलय् ल्हासाय् थ्यन । ल्हासां विद्याध्ययन यानाः नेपालय् लिहांवयाः विहार दय्केत थाय् मालाजुल । अशोक महाराजां दय्कातःगु थूरया लिक्कसं उपयुक्त थाय् लुयावल । जुजु रुद्रदेवयात रत्न बियाः उगु जमीन न्यानाः छ्गू विहार दयेकल । सुनयश्री मिश्रया शिष्यपिं गोवर्द्धन मिश्र व काश्यप मिश्र थः गुरु मामां अन हे थ्यंकःवल । गुरुं इपिं निम्हेसित नं विहार दय्काबिल गुकियात छसिंकथं दुन्तु विहार व ललितवन विहार धायेगु यात । उखे सुनयश्री मिश्रया कलाः थः भाःत ताःईतक नं दुहांमवयाः थः भाःत मामां अन थ्यंकः

वल । लिपा सुनयश्री मिश्रया छ्य दय्वं थः काय्यात भिक्षु यानाबिल । अनलि सुनयश्री मिश्र थः अनुयायीपिन्त काय् दतिके गृहस्थी जीवन त्याग यानाः ब्रम्हचर्य जीवन हनेमाःगु नियम दय्काबिल । सुनयश्री मिश्रया विहारयात यम्पि विहार धायेगु यातसा वया शिष्यपिनिगु विहारयात क्वन्ति विहार व पिन्त विहार धायेगु यात (राइट, १८७७: ११५-१७) ।

वंशावलीया थ्व बाखनय् पूर्णरूपं विश्वास याय्फुगु आधार मद्दिनि । वंशावलीकार थः हे अलमल जूगु खनेदु । बाखनय् गनं नं गोपीचन्द्र मिश्रया नां न्ह्यथनातःगु मद्दिनि । छ्गू थासय् गोवर्द्धन मिश्र व काश्यप मिश्रपिनि विहार धकाः छथाय् दुन्तु विहार व ललितवन विहार धयातःगु दुसा मेथाय् पिन्त विहार व ललितवन विहार धयातःगु दु । भाषा वंशावलीइ सुनयश्री मिश्रया थ्व हे बाखंयात भचा पाकाः प्रस्तुत यानातःगु दु तर उकी सुनयश्री मिश्रयात जुजु वीरदेवया राज्यकालया मनु धयातःगु दु (लंसाल, २०२३: ३-४) । वीरदेव धैम्ह बुंगद्यः हःम्ह जुजु नरेन्द्रदेव (ई.सं. ६४३-६७९) स्वयां छुं ईजक न्हयःयाम्ह जुजु खः । तर नेपाःया गुगुं नं अभिलेखय् प्रामाणिक रूपं रुद्रदेव वर्मा व वीरदेवया नां लुयावःगु मद्दिनि । उगु इलय् कपिलवस्तुया मिश्र व स्वनिगःया सम्बन्धबारे स्पष्ट याइगु ऐतिहासिक प्रमाण नं लुयावःगु मद्दिनि । आःयात राइट वंशावलीयात आधार काय्गु खःसा ईशाया ५ गूगु शताब्दीया मानदेव स्वयां ४ गू पुस्ता न्हयःया जुजु रुद्रदेव वर्माया पालय् थुगु विहार दय्कूगु धकाः स्वीकार याय् माली । छ्गू पुस्ताया राज्यकाल मोटामोटीरूपं २५ दँया हिसाबं ल्याःखाय्गु खःसा ईशाया ४ गूगु शताब्दीइ थुगु विहार निर्माण जूगु खनेदःवइ । उकिं थौंस्वयां १७०० दँ न्हयः थुगु विहार निर्माण जूगु खय्माः धकाः अनुमान याय्फु ।

प्रामाणिकरूपं स्वय्गु खःसा ने.सं. ५११ श्रावण कृष्ण ५ (सन् १३९१) य् तिनि थुगु विहारया अस्तित्व खनेदःवइ । केशर पुस्तकालयय् च्वंगु जुजु जयस्थिति मल्लया पालय् च्वयातःगु आर्यगुणकारण्डव्यूह सफुली थुगु विहारया नां उल्लेख जुयाच्वंगु दु (पेतेक, १९८४ः

१४१) । गन्धकुटीया जःखः शिलापत्र व ताम्रपत्र तयातःगु दु तर गुगुं नं अभिलेखय् विहारया निर्माणकालबारे न्ह्यथनातःगु मदु । अनया अभिलेखमध्ये दकलय् पुलांगु ने.सं. ५२१ फागुन शुक्ल २ (सन् १४०१) या ताम्रपत्र खः । उकी केतकीमयी धाःम्हेसिया सालिक दय्कूगु खँ च्वयातःगु दु । तर उगु सालिक विहारय् गनं नं खनेमदु, सालिकबारे सुनां नं छुं खँ मसीधुंकल । ने.सं. ७६४ (सन् १६४४) दँय् बहीया गन्धुरी देवता जीर्णोद्धार याःगु खः । ने.सं. ८०४ (सन् १६८४) दँय् बहिली चक्रसम्बर व वज्रवाराही चः स्थापना याःगु खः । जुजु योगनरेन्द्र मल्लया राज्यकालय् ने.सं. ८२२ (सन् १७०२) दँय् बहिली चिकंअःपां स्यूगु खः । बहीया पलिइ दय्कातःगु पुल (फुचा) य् च्वंगु न्हापायागु छत्र व स्वांमाला जीर्ण जूगुलिं ने.सं. १०३५ (सन् १९१५) दँय् चतुरमानं न्हूगु दय्काः देछाःगु खः । अशोक चैत्यया पश्चिमय् तयातःगु सालिकय् च्वंगु अभिलेख अनुसार ने.सं. १०४७ (सन् १९२७) दँय् कीर्तिराजं थः कलाःपिं मुनि थकुं व देवी थकुंलिसे जानाः गन्धुरी देवतायात १२ तोलाया म्वहमाः देछाःगु खः । ने.सं. १०६७ (सन् १९४७) दँय् न्हुक्षेराज शाक्य व कलाःम्ह बुधमाया जानाः धर्मघातु मण्डल स्थापना याःगु खः । अथे हे वि.सं. २०४२ (सन् १९८५) दँय् थपाःजु सिद्धिराज शाक्य व छँजःपिं जानाः धर्मघातुजिनालय चैत्य स्थापना याःगु खः । ने.सं. ११३५ तछलाथ्व पुन्हि (वि.सं.२०७२ जेठ १९ गते ज्यापुन्हि) खुन्हु न्हिनय् १२ बजे ति जूबलय् थुगु देगःया उत्तरपाखेया पौ दुनावःगु खः ।

पिन्तुबहीलिसे भारत व तिब्बत (सँदै)लय् आपालं प्रख्यातम्ह आचार्य वनरत्न नाप क्वातुगु स्वापू दु । वनरत्न धैम्ह तिब्बतय् वीपिं भारतीय धर्मगुरुपिंमध्ये दकलय् लिपांम्ह गुरु खः । वय्कःया जन्म पूर्वी बंगालया चित्तगोङ्ग जिल्लाय् च्वंगु सदनगरय् छगू राजपरिवारय् सन् १३८४ दँय् जूगु खः । वय्कः ८ दँ दुबलय् आचार्य बुद्धघोषया शिष्य जुल । हाकनं २० दँ दुबलय् विद्या अध्ययन पूर्वकाः श्रीलंका वन । अन छुं ई च्वनाः अवलोकितेश्वरया निर्देशनकथं तिब्बतय् वनेमाःगु जुल । उबलय् तिब्बत

वनेत नेपाःया लँपु जुयाः वनेमाःगुलिं ३७ दँ दुबलय् सन् १४२१ स १४ म्ह शिष्य सहित न्हापांखुसि नेपालय् वल । नेपालय् थ्यनेधुंकाः स्वयम्भूया शान्तिपुर विहारय् च्वन । वय्कलं तक्वःमछि हे तिब्बतय् वनेत नेपाःया लँपु जुयाः वय्-वनेगु यात । नेपालय् च्वने मालीबलय् शान्तिपुरय् च्वनिगु जुया च्वन । उगुहे इलय् अनं कालचक्रय् दीक्षा नं ग्रहण यात । वनरत्नया थँबहिली च्वंम्ह कोकासाहु धैम्ह मनूनाप मनमुटाव जूगुलिं सुरक्षाया दृष्टिकोणं जुजु यक्ष मल्लं गोपीचन्द्र महाविहारय् तया बिल । उबलय्निसें जीवनया अन्तिम ईतक वनरत्नं थुगु हे गोपीचन्द्र महाविहारय् बितेयागु खः । थन विहारय् च्वनाः धर्मया अध्ययन व अध्यापन यानाच्वन । ने.सं. ५७६ व ने.सं. ५८८ दँय् वय्कलं निक्वःतक महादान यात । जीवनया अन्तिम ई थ्यंबलय् वनरत्न ध्यानमग्न जुल, तुषिता भुवनय् वनेत सकसितं भोजन याकेगु घोषणा यात । भोजन सिधय्काः दक्व गरीब पिन्त महादान यात । उलि याय्धुंकाः थीथी कथंया अलौकिक घटना जूगु खनेदत - स्वांया वर्षा जुल, भुखाय् ब्वल, वनरत्न च्वना च्वंथाय् इन्द्रधनुष खनेदत । दुरु रंगया लः फसय् मुनाः वया म्हय् छचाःखेरं भुनाच्वन । वनरत्नं शिष्यपिन्त अन्तिम उपदेश बियाः थःगु कोथाय् दुहां वन । अन वज्रासनय् च्वनाः ध्यान यायां देहत्याग यात । कन्हय्खुन्हु स्वयम्भूया लिक्कसं वनरत्नया अन्त्येष्टि जुल । उबलय् नेपाः छगुलिं प्रकाशमय जुयाच्वन (रोड्रिच, १९७६: ७९७-८०४) । ने.सं. ५८९ मंसीर कृष्ण ७ (सन् १४६८) सोमवार वनरत्न मदुगु खः (तमोट, १९३६: १८) ।

वनरत्न मदुगु छुं ई लिपा वय्कलं यागु महादान बारे वर्णन यानाः पौभाः च्वःगु खः । थुगु पौभाः पुलां जुयाः स्यनावंगुलिं ने.सं. ९८२ श्रावण शुक्ल पुन्हिखुन्हु उकिया प्रतिलिपि पौभाः च्वकूगु खः । थुपिं निगुलिं पौभालय् वनरत्नं गोपीचन्द्र महाविहारय् साधुपिन्त अन्नदान ब्यूगु खँ च्वयातःगु दु । व धुंकाः ने.सं. ५८९ मंसीर कृष्ण सप्तमीखुन्हु वनरत्नं बोधिपद प्राप्त यात धकाः च्वयातःगु दु । ने.सं. ९८२ सालय् दय्कूगु न्हूगु पौभालय् ब्रम्हचर्य भिक्षु श्रीभाननरसिंह व मेमेपिं सकल संघ जानाः

उगु पौभा: दयकूगु ख: धका: च्वयात:गु दु । तर दुर्भाग्यया खँ, थुपिं निगुलिं पौभा: विहारय् मदयधुंकल । विहारय् च्वंगु पौभा: खुयायंका: विदेशया संग्रहालयस थ्यनेधुंकल । ने.सं. ५८९ दँय च्वयात:गु न्हापांगु पौभा: लस एन्जेलस काउन्टी म्युजियमय् तयात:गु दुसा ने.सं. ९८२ या प्रतिलिपि पौभा: वाराणसीया भारत कलाभवनय् तयात:गु दु ।

वनरत्नं थुगु विहारय् थ: गुरु बुद्धघोषया लुमन्तिइ थी थी रत्न थुनात:गु वज्रधर व आर्यताराया मूर्ति नं स्थापना या:गु ख: । वयकलं स्थापना यागु वज्रधर व आर्यताराया मूर्तिया कारणं थुगु गोपीचन्द्र महाविहारयात तिब्बतीतय्सं मेमेगु ६५ गू तीर्थस्थल मध्ये छगू तीर्थस्थलया रूपय् कया: सम्मान यानाच्वंगु दु (वज्राचार्य, ११२१: ११४) । थुगु विहारय् वज्रकीलाया सिँया मूर्ति दु । न्हापाया आ:जुपिन्सं कनात:कथं गुरु नारोपां थुगु वज्रकीला दयकावंगु ख: । वज्रकीलाया दर्शन याय्त आपालं तिब्बती भक्तजनपिं वय्गु या: ।

थुगु बहिली पञ्चस्थविर आ:जुपिनिगु नायकत्वय् धार्मिक ज्याइव: न्ह्याइगु व्यवस्था जुयाच्वंगु दु । न्हापा न्याम्ह थपा:जुमध्ये प्यम्ह पिन्तुबहीपाखें व छम्ह दुन्तुबहीपाखें च्वनीगु व्यवस्था जुयाच्वंगु ख: (लक, १९८५: २०७) । तर थौकन्हय् दुन्तुबहीया सर्वसंघ पा:जुजुं निष्क्रिय जूगुलिं न्याम्हं थपा:जुपिं थ्व हे गोपीचन्द्र महाविहार, पिन्तुबहीपाखें हे च्वनेगु व्यवस्था जुयाच्वंगु दु । थुगु बहिली बौद्ध परम्परा अनुसार थकालिपिन्त नाय: लुइगु, मस्तय्त बरे छुइगु ज्या जुयाच्वंगु दु । थनया संघया दुज:पिन्सं बा:छि-बा:छिया ल्याखं घ:पा: फया: देख्य (घ:ख्य:) चाय्केगु यानाच्वंगु दु । प्रत्येक महिनाया कृष्णपक्षया दशमीखुन्हु दशमीपूजा नं न्ह्याकाच्वंगु दु । गुलां बहीघ: व्वइबलय् त:ग्व:गु जाकि व चिग्व:गु जाकि धका: व्वय्गु चलन दु । सत्ययुगया थ्व अमूल्य निधिया प्रदर्शनी थुगु विहारय् बाहेक विश्वया गुगुं नं थासय् खनेमदु । गुलाथ्व पुन्हीनिसें गुलागा दुतिया (मतया:) तक त:ग्व:गु जाकि व चिग्व:गु जाकि व्वय्गु परम्परा दु । थुगु बहिली न्हापा-न्हापा यक्व पूजा, गुथि दुगु ख:सां थौकन्हय् आयस्ता मदयावंगुलिं आपालं गुथि त मदया

वने धुंकल । थौकन्हय् न्ह्यानाच्वंगु छुंछुं धार्मिक ज्याखँ थुकथं दु -

- (क) चीभा: बुसाधं - कछलाथ्व पुन्ही (सकिमना पुन्ही)
- (ख) दिशि पूजा - थिलागा दशमी व एकादशी
- (ग) दिगुपूजा - बछलाथ्व चौथी
- (घ) नामसंगीति तुत: व्वनेगु - गुला लच्छियंकां
- (ङ) लुचिघ: थाय्गु - गुलागा अमाइनिसें यंलाथ्व पारुतक
- (च) कुमारी पूजा - कौलाथ्व नवमी व दशमी
- (छ) चौ छाय्गु - कौलाथ्व पुन्ही (कतिपुन्ही)

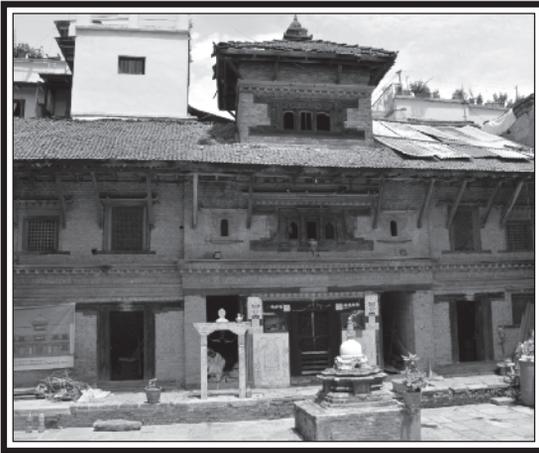
थुगु विहारया मुख्य समस्या धैगु हे आर्थिक ख: । आयस्ता वइगु बुँ मदयावंगुलिं विहारया नियमित पूजा, गुथि न्ह्याकेत हे समस्या व:गु दु । विहारया आर्थिक स्रोत धैगु हे बालं बिया: उठेजुइगु कोथाभाडा ख: । यक्व पुलां जूगुलिं विहार जीर्ण जुइधुंकल । आँय्पा पौ स्यंबलय् ल्हवनेत आर्थिक समस्या व:गुलिं जस्तापाता तया: पलिं चीमा:गु बाध्यता जुल । आगंया च्वय् पौ ज्व:गु मर्मत याय्मफया: प्लाष्टिकं त्व:पुया: तय्मा:गु अवस्था दु । उकिसनं वि.सं. २०७२ वैशाख १२ गते व:गु त:भुखाचं विहारया यक्व थासय् नोक्सान या:गु दु । अंग:त चिरिबाया: दुनावइगु अवस्थाय् दु । त:भुखाय्धुंका: लगातार वयाच्वंगु लिभुखाचं याना: स्थिति अझ नाजुक जूगु दु । ने.सं. ११३५ तछलाथ्व पुन्ही अर्थात् ज्यापुन्ही (वि.सं. २०७२ जेठ १९ गते) खुन्हु गन्धुरीघ:या च्वय् पलिघ:ने च्वंगु देग:या उत्तरपाखेया पौ दुनावल । विहार यक्व पुलां जुइधुंकूगुलिं याकनं हे पुनर्निर्माण याय्मा:गु अवस्था वय्धुंकल ।

२) दुन्तु बही

थुगु बहीया पूरा नां “गोवर्द्धन मिश्र संस्कारित नापीचन्द्र महाविहार” ख: । पिन्तुबहीनाप प्यपुंका: दक्षिणपाखे दुन्तुबही दयकात:गु दु । इखाछें त्वाल्य् च्वंगु निगू बहीमध्ये दुनेपाखे ला:गुलिं थुकियात दुन्तु बही धा:गु ख: । बहीया मूलुखां दुहावनेवं उत्तरपाखे महाकाल तयात:गु दु । मूलुखाया चुलिंचू पूर्व दिशाय् स्वका: बहीया घ:छें दयकात:गु दु । बहीया पलिइ त्रिखाइया:

दुगु चिगःगु देगःचा दय्काः उकी गजू तयातःग दु । बहीया मातनय् त्रिखाइयाः दय्काः उकिया जःखः सिमेन्टया इयाः तयातःगु दु । मातनय् बहीया आगं तयातःगु दु । छेलिइ (छेंदी) च्वंगु गन्धकुटीइ पूर्व स्वकाः धर्मचक्र मुद्राया वैरोचनयात गन्धुरीचःया रूपय् स्थापना यानातःगु दु । तर बहिलीइ दुगु टायल अभिलेखय् गन्धुरीचःकथं गगनगञ्ज बोधिसत्वया नां च्वयातःगु दु । गन्धुरीचः चाःहिलेत प्रदक्षिणपथ दय्कातःगु दु । गन्धकुटीया लुखाया जःखः सारिपुत्र व मौद्गल्यायनया किपाः दुगु टायल तिकातःगु दु । गन्धकुटीया दक्षिणय् न्हापा गं तयातःगु खः, तर उगु गं खुयायंकूगुलिं गंथां जक ल्यंदनि । बहीया लाय्ब्वय् अशोक चैत्य छगः तयातःगु दु ।

थुगु बहीया इतिहास नं पिन्तुबहीनाप हे स्वानाच्वंगु दु । कपिलवस्तुं वःम्ह सुनयश्री मिश्रया शिष्य गोवर्द्धन मिश्रं दुन्तु बही दय्कूगु खं वंशावलीइ च्वयातःगु दु । तर बहीया ऐतिहासिकता पुष्टि याइगु सामग्री लुयावःगु मदुनि । ने.सं. ७८९ वैशाख शुक्ल ८ (सन् १६६९) खुन्हु बहीया पुल (फुचा) दय्कूगु खः । ने.सं. ८०४ आषाढ शुक्ल ६ (सन् १६८४) खुन्हु आगंचःकथं चक्रसम्बर स्थापना याःगु खः । ने.सं. १०४६ (सन् १९२६) दँय् नरसिंह शाक्यया काय्पिं रत्नमान शाक्य व मणि शाक्य पिंसं बहिली चिकंअःपां स्यूगु खः । बहीया पूर्व व दक्षिण पाखेया ब्व दुनाः वनाः भग्नावशेष जुइधुंकूगुलिं भारतीय राजदूतावासया आर्थिक ग्वाहालिइ पुनर्निर्माण याःगु खः । वि.सं. २०७० वैशाख १४ गते (सन् २०१३) य् पुनर्निर्माणया

ज्या क्वचाःगु खः ।

थुगु बहिली फागुन शुक्ल पुन्हिखुन्हु बुसाधं याइगु खः, तर थौकन्हय् बुसाधं मयाय्धुंकल । न्हापा गुंलां बहीचः ब्वइबलय् थुगु बहिली सत्ययुगया वा ब्वइगु खः । ई.सं. १८५०-१८६३ तक नेपालय् च्वनाः ब्रिटिश रेजिडेन्सीया चिकित्सकया रूपय् ज्या यानावंम्ह ओल्डफिल्डं (१८८०: ३०२) थःगु सफुती दीपंकर बुद्धया न्ह्यःने तयाः वा ब्वइगु परम्पराया उल्लेख यानादीगु दु । बहीचः ब्वय्गु परम्परा नं थन दीधुंकल । थौकन्हय् चःथाय् देखे चाय्केगु छता जक न्ह्यानाच्वंगु दनि ।

३) सुवर्ण विहार

थ्व हिरण्यवर्ण महाविहार (क्वाःबाहाः) या कचाबाहाः खः । बाहालय् दुहांवनेगु मूलुखाय् नँया लुखा तयातःगु दु । बाहाःया मूलुखां दुहांवनेबलय् लुखाया जःखः हनुमान्, गणेश, महाकालया मूर्ति तयातःगु दय्माःगु खःसां थुगु बाहालय् लुखाया जःखः चः तयातःगु मदु । बाहाःया क्वाःपाःछें पूर्वपाखे स्वकाः दय्कातःगु दु । स्वतँजाःगु क्वाःपाःछेंय् सिजःपातां पलिचिनातःगु दु । पलिचःने पुल (फुचा) दय्कातःगु दु । पुलनिसें क्वय्थ्यंक वइकथं पताः तयातःगु दु । च्वतँय् स्वपाःइयाः छुनातःगु दुसा मातनय् पासुखाइयाः छुनातःगु दु । पासुखाइयाःया च्वसं निइवः यानाः चाचिं च्वयातःगु दु । च्वय्या इवलय् बुद्ध व क्वय्या इवलय् लोकेश्वरया चित्र च्वयातःगु दु । छेलिइ गर्भगृहदुने अक्षोभ्ययात क्वाःपाःचःया रूपय् स्थापना यानातःगु दु । गर्भगृहदुने दुहांवनेगु लुखाय् लीपातां भुनातःगु दु । लुखाफुसय् सिंया तोलं तयातःगु दु । तोलंया दथुइ अक्षोभ्य, जवय् प्रज्ञापारमिता व खवय् लोकेश्वर तयातःगु दु । लुखाया जःखः धवाँय् नं तयातःगु दु । लुखाया दक्षिणय् गणेश व उत्तरय् महाकालया मूर्ति तयातःगु दु । क्वाःपाःचःथाय् वनेगु त्वाथःया जःखः छज्वः सिंह तयातःगु दु । बाहाःया सुरक्षाया लागि नँया बार तयातःगु दु । बाहालय् वज्र, अशोक चैत्य व धर्मधातु मण्डल स्थापना यानातःगु दु ।

थ्व बाहाः गुबलय् दय्कल धकाः स्पष्ट याइगु

ऐतिहासिक प्रमाण लुयावःगु मद्दिनि । बाहाःया संघ दुजः पिनि धापूकथं जुजु सिद्धिनरसिंह मल्लया राज्यकालय् ने.सं. ७५७ (सन् १६३७) दैय् इखाछें त्वाल्य् च्वंम्ह बिखुसिंह भारो (श्रेष्ठ) जुं बाहाः दय्काः धर्मचक्र गुरुजु, धर्मदेव गुरुजु, खलायजु शाक्ययात लःल्हानाब्यूगु खः । लकं (१९८५: ५०) क्वाःपाःघःया खवपाखे ने.सं. ८२९ या ताम्रपत्रबारे न्ह्यथनातःगु दु, तर आः उगु ताम्रपत्र मदय्घुंकल । बाहालय् च्वंगु अशोक चैत्य ने.सं. ८२९ (सन् १७०९) दैय् नायलखुइ च्वंम्ह राम भारो दय्काः जग्गा गुथि तयाब्यूगु खः । वि.सं. १९९२ (सन् १९३५) दैय् मद्दिन् मानकाजी शाक्यवंशया लुमन्तिइ हेरामाया शाक्यं अशोक चैत्यया ग्वाखुंचाय् सिजःपातां भुनाः घः तयाब्यूगु खः । बाहालय् च्वंगु धर्मधातु मण्डल ने.सं. १०६० (सन् १९४०) दैय् ज्ञानजोति, वया काय् चन्द्रजोति नापनापं सकल परिवार जानाः दय्कातःगु खः । बाहाः स्यनावंगुलि वि.सं. २०५८ सालय् पुनर्निर्माणया ज्या न्ह्याकाः वि.सं. २०६६ सालय् उगु ज्या क्वचाःगु खः ।

थुगु बाहालय् सुथय् देख्य चाय्काः सनिलय् मत बीगु ज्या नियमित रूपय् जुयाच्वंगु दु । संघदुजःपिसं लच्छि-लच्छिया पाः कयाः देख्य चाय्केगु ज्या न्ह्याका वयाच्वंगु दु । दैय्दँसं वैशाख पुन्हिखुन्हु बाहाःया बुसाधं याय्गु, जेठ पुन्हिखुन्हु संघभोजनया ज्याइवः न्ह्यानाच्वंगु दु । अथे हे प्रत्येक महिनाया पुन्हिखुन्हु पुन्हि गुथि नं न्ह्यानाच्वंगु दु ।

४) आनबाहाः

थ्व बाहाःया पुलांगु नां आलं बाहार, आरं बाहार खः । लिपा उकियात संस्कृतकरण यानाः आनन्द विहार धाय्गु यात । बाहालय् च्वंगु धर्मधातु मण्डलय् थुगु बाहाःयात आनन्दवर्ण विहार धयातःगु दु । थ्व निजी बाहाः खः । सुवर्ण विहारया छम्ह संघदुजः बेखादेव वज्राचार्य थ्व बाहाः दय्कूगु खः । वय्कः बेखादेव आलको हिति स्थापना याःम्ह तुहूदेव वज्राचार्यया सन्तति खः । तुहूदेवया सन्ततिपिनि अंशबण्डा जूबलय् स्वम्ह दाजुकिजापिन्त स्वंगू हे सम्पदा लाःगु खः । छम्हेसिगु भागय् आनबाहाः लातसा मेपिं निम्हेसिगु भागय् आलको हिति व आगंघः लाःगु खः । गुम्हेसिगु भागय् आनबाहाः लाःगु खः वय्कःया सन्ततिपिसं हे थौतक नं बाहाः परम्परा न्ह्याकावयाच्वंगु दु ।

थुगु आनबाहाःया घःछें पूर्वपाखे स्वकाः नित्तं यानाः दय्कातःगु दु । पलिइ जस्तापाता तयाः सिमेन्टया चैत्ययात गजूया रूपय् तयातःगु दु । गजूया च्वय् धवाँय् तियातःगु दु । पौया बोभ्र फय्केत सादा तुनांसिं तयातःगु दु । घःछेंया मातनय् स्वपाः झ्याः छुनातःगु दु । दथुइ च्वंगु झ्याःया च्वसं न्हापा धातुया पातां भुनातःगु तोरण तयातःगु (लक, १९८५: ५०) खःसा आः स्वपातं झ्याःया च्वसं चाया तोलं तयातःगु दु । छेलिइ बाहाःया गर्भगृह तयातःगु दु । गर्भगृहदुने पूर्वपाखे स्वकाः अक्षोभ्ययात क्वाःपाःघःया रूपय् स्थापना यानातःगु दु । गर्भगृहदुने वनेगु त्वाथःया जःखः छज्वः सिंह तयातःगु दु । गर्भगृहदुने

दुहांवनेगु लुखाफुसय् सिँया तोलं तयातःगु दु । पुलांगु तोलं खुयायंकूगुलिं ने.सं. ११०० माघ (सन् १९८०) य चक्रराज शाक्यं न्हूगु तोलं तयाब्यूगु खः । तोलंया दथुइ अक्षोभ्य तयाः उकिया च्वय् पञ्चबुद्ध तयातःगु दु । लुखाया दक्षिणय् गणेश व उत्तरय् महाकाल तयातःगु दु । बाहालय् अशोक चैत्य, धर्मघातु मण्डल व मञ्जुश्री पादुका स्थापना यानातःगु दु ।

थ्व बाहाः बेखाराज वज्राचार्यं ने.सं. ७९८ पौष कृष्ण पारु शनिवार (सन् १६७८) खुन्हु दयकूगु खः (राजवंशी, २०४२: ३९-४०) । बाहाः दयकाः क्वाःपाःद्यः स्थापना यानाः बाहाःयात व्यवस्थित रूपं न्ह्याकेत गुथि स्वना जग्गा नं तयावंगु खः । बाहालय् च्वंगु अशोक चैत्य ने.सं. ७७७ आषाढ कृष्ण २-३ खुन्हु जीर्णोद्धार याःगु खः । बाहाः दयकेन्त्यः हे चैत्यया जीर्णोद्धार जुइधुंकूगुलिं बाहाःसिबें चैत्य पुलां धकाः प्रमाणित जू । बाहालय् च्वंगु मञ्जुश्री पादुका विश्ववज्र वज्राचार्यं ने.सं. १०६९ कार्तिक शुक्ल ७ शुक्रवारखुन्हु स्थापना याःगु खः । अथे हे विश्ववज्र वज्राचार्यं थः काय् म्हायापिं नाप जानाः धर्मघातु मण्डल नं स्थापना याःगु खः ।

थौकन्हय् बेखादेवया सन्ततिपिंस बाहाःया ज्याखँ न्ह्याकाच्वंगु दु । बेखादेवया सन्ततिमध्ये पञ्चरत्न वज्राचार्यया काय् संघरत्न वज्राचार्यं याकःचां बाहालय् देख्य चाय्काच्वंगु दु । दँय्दँसं फागुन शुक्ल ३ खुन्हु बाहाःया बुसाधं यानाच्वंगु दु । दँय्दँसं कार्तिक शुक्ल ८ खुन्हु बाहालय् च्वंगु धर्मघातु मण्डलया बुसाधं यानाच्वंगु दु । अथे हे भाद्र शुक्ल त्रयोदशी यँयाःखुन्हु बाहालय् यमाःद्यः थनाः सुवर्ण विहारया आःजुपिन्त समय्बजि इनेगु ज्या नं न्ह्यानाच्वंगु दु ।

५) सुनन्द विहार

आनबाहालय् दुहांवनेगु लँपुया चुलिंचू पूर्वपाखे सुनन्द विहार लानाच्वंगु दु । थ्व बाहाःया पुलांगु नां योखाच्छेँ विहार खः । आलको हितिया लिक्क लाःगुलिं लिपा थुकियात आरको विहार नं धाय्गु यात । चीधंगु बाहाः जुयाः थौकन्हय् स्थानीय मनूतय्सं थुकियात

“बाहाःचा” धाय्गु याः । आनन्द बाहाःया चुलिंचू लाःगुलिं सुनन्द विहार धकाः लिपातिनि नां छूगु खः । थ्व छुं मूबाहाःया कचाबाहाः मखुसे स्वतन्त्र निजी बाहाः खः । थुकियात बाहाः धयातःसां थन क्वाःपाःछेँ मदु । थन न्हापा विहार वास्तुअनुसार दयकातःगु क्वाःपाःछेँ हे दुगु खय्फु, तर आः पुलांगु बाहाःया छुं हे अवशेष खनेमदयधुंकल । थन पश्चिमपाखे स्वकाः अःपाया क्वाःपाःदेगः दयकातःगु दु । क्वाःपाःदेगलय् वज्र प्लाष्टर यानाः ल्वहंया चैत्ययात गजूया रूपय् तयातःगु दु । देगःया गर्भगृहदुने दुहांवनेगु लुखाया फुसय् तोलं तयातःगु मदु । लुखाया उत्तरय् गणेश व दक्षिणय् महाकाल स्थापना यानातःगु दु । गर्भगृहदुने ल्वहंया अक्षोभ्ययात क्वाःपाःद्यःकथं स्थापना यानातःगु दु । क्वाःपाःद्यःयात कापःया हेगा फिकातःगु दु । क्वाःपाःद्यःया जवंखवं सारिपुत्र व मौद्गल्यायनया ल्वहंया मूर्ति नं तयातःगु दु । देगःया उत्तरय् नागराज स्थापना यानातःगु दु । बाहालय् धर्मघातुजिनालय चैत्य, धर्मघातु मण्डल व मञ्जुश्री पादुका स्थापना यानातःगु दु ।

थ्व बाहाः गुबलय् स्थापना जुल धकाः जानकारी बीगु ऐतिहासिक प्रमाण लुयावःगु मदुनि । वर्तमानय् थुगु बाहाः अतिकं साधारण खनेदुसां थ्व बाहाःया प्रमाणिक इतिहास पूर्वमध्यकालतक थ्यं । ने.सं. ४६७ फागुन शुक्ल १० शुक्रवार खुन्हु जुजु राजदेवया शासनकालय् न्ह्यायातःगु छगू सफुती “योखाच्छेँ विहारया वज्राचार्य श्रीक्षेमेन्द्र” धकाः न्ह्यथनातःगु दु (वज्राचार्य, २०६४ः

१२३) । एशियाटिक सोसाइटीया संकलनय् दुगु ने.सं. ७४४ वैशाखय् ल्ह्ययातःगु कारण्डव्यूह हस्तलिखित सफुती आरको विहार धकाः नां वयाच्वंगु (शास्त्री, २००५: २८-२९) । लिपा बाहाः छें दुनावनाः भग्नावशेष जूवंगु खः । विसं २०२६ (सन् १९६९) य् रत्नज्योति वज्राचार्य क्वाःपाः देगःया पुनर्निर्माण याःबलय् आःयागु अवस्थाय् थ्यंगु खः । थौकन्हय् मानज्योति वज्राचार्यया परिवारं बाहालय् नित्यपूजा यानावयाच्वंगु दु । दैय्दसं आश्विन शुक्ल पुन्हि (कतिपुन्हि) खुन्हु बाहाःया बुसाधं यानाः धर्मधातुजिनालय चैत्यय् चौ छानाच्वंगु दु ।

ग्वाहालि ज्वलं

- १) Bangdel, L. S. (1989), *Stolen Images of Nepal*. Kathmandu: The Royal Nepal Academy.
- २) Gutschow, N., Kolver, B., Shresthacarya, I. (1987), *Newar Towns and Buildings: An Illustrated Dictionary*. Sankt Augustin: VGH Wissenschaftsverlag.
- ३) Locke, J. K. (1985), *Buddhist Monasteries of Nepal: A Survey of the Bahas and Bahis of the Kathmandu Valley*. Katmandu: Sahayogi Press Pvt. Ltd.
- ४) Oldfield, H. A. (1880), *Sketches From Nipal*, Vol. II, London: W. H. Allen & Co.
- ५) Petech, L. (1984), *Medieval History of Nepal (c.750-1482)* (Second Revised Edition). Rome: Instituto Italiano Per Il Medio Ed Estremo Oriente.
- ६) Roerich, George N. (Ed.), (1976), *The Blue Annals*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- ७) Wright, Daniel (Ed.), (1877), *History of Nepal*. Cambridge: At the University Press.
- ८) Shâstri, H. P. (Ed.), (2005), *Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Government Collection Under the Care of The Asiatic Society* (Reprint). Vol. I. Kolkata: The Asiatic Society.
- ९) तमोट, काशीनाथ (ने.सं. १९३६), वनरत्न पौभाः मूल व पलि किपाया अभिलेख, *मतिना*, ८(२२), १७-१९ ।
- १०) योगी, नरहरिनाथ (अनु.), (वि.सं. २०१८), *श्रीकुनु शर्माको कीर्तिपताका* (ललितपुरको वर्णन) । ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।
- ११) राजवंशी, शङ्करमान (वि.सं. २०४२), ऐतिहासिक दुई अभिलेख, *अभिलेख*, ३, ३६-४० ।
- १२) लंसाल, देवीप्रसाद (सं.), (वि.सं. २०२३), *भाषा वंशावली*, भाग २ । येँ : नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय ।
- १३) वज्राचार्य, धनवज्र (वि.सं. २०६४), *गोपालराजवंशावलीको ऐतिहासिक विवेचना* । येँ : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- १४) वज्राचार्य, हेराकाजी (ने.सं. १९२१), *यलया बौद्ध विहार* । यल : बौद्ध विहार संघ ।

मोहनी नखः, नेपाल संवत् १९४२ न्हू देँ व स्वन्ति नखःया लसताय् सकल नेपाःमिपिन्त दुनुगलं निसें यक्व यक्व भिन्तुना देछाना च्वना ।

यशोधर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

बुबाहाः, यल ।

दिपावती बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

गुइतः, यल ।

वसुवर्ण बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

नागबाहाः, यल ।

शाक्य बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

कनिबाहाः, यल ।

देव मनुष्या... तुतःया भावार्थ

पुष्पराज वज्राचार्य, डा. योगेश बैद्य, ज्ञानेन्द्र शाक्य व
संस्कृत बुद्धशिक्षा अध्ययन समूहया सम्पूर्ण प्रशिक्षार्थीपि

तुतः ब्वनेगु परम्पराया म्हसिका

नेपालमण्डलया बौद्ध संस्कृतिया आपालं परम्परा त मध्ये थनया बहाःबही व थुपिं लिसे आवद्ध जुया च्विंपिं जनसमुदाय पिन्सं धर्माभ्यास कथं ब्वनेगु यानावयाच्वंगु तुतः परम्परा छगू नं खः । 'तुतः' धैगु नेवाः खँग्वःया अर्थ दुवाला स्वयेवले संस्कृतं 'स्तोत्र' धैगु खँग्वःया पर्यायवाची 'स्तव', 'स्तुति', 'नुति'^१ आदि खँग्व मध्ये 'स्तुति' वा 'स्तोत्र' खँग्व पाखें अपभ्रंश जुजुं 'तुतः' जूवःगु खनेदु । 'स्तोत्र' खँग्वःया हे व्युत्पत्ति बिचाः याना स्वयेवले संस्कृतया 'ष्टुञ् स्तुतौ' धातुस 'ष्ट्र' प्रत्यय मिलेजुया स्तोत्र जूगु खः । थुकिया अर्थ 'प्रसंशा' वा 'गुणगान' खः । उपासक वा साधकं बुद्ध, बोधिसत्त्व, देवादि प्रति भक्ति भाव, समर्पण भाव व्यक्त याइगु खँ तुतःया अनिवार्य विषय जुगुलिं तुतः भक्ति रसय् चिना तइगु बौद्ध साहित्य खः । भक्तिवादी सम्प्रदायस थुजाःगु स्तोत्र पाठयायेगु परम्परा क्वातुकक दैगुला स्वाभाविक हे जुल । बौद्ध अभ्यास ज्ञानमार्ग जूसां थुकिइ श्रद्धा क्वातुकेया लागि गुरुया गुणानुस्मरण यायेगु साधना कथं स्तोत्र पाठया परम्परा न्ह्यानावयाच्वंगु दु । विषयवस्तु कथं स्तोत्रया भेद प्यंगू दु । (पाण्डेय, १९९४)^२

- द्रव्यस्तोत्र - आराध्ययागु छगू विषय वा अंग वा पदार्थयात कया गुणगान यायेगु
- कर्मस्तोत्र - आराध्ययागु पुरूषार्थ चर्या, कल्याणकारी कर्म आदियागु वर्णनयाना तइगु
- विधिस्तोत्र - आराध्ययागु शिक्षा, विधि, कर्तव्य आदियागु वर्णन याना तइगु
- अभिजनस्तोत्र - च्वय् न्ह्यथनातःगु बाहेक पापदेशना, आत्मविश्लेषण, अल्पज्ञता आदि मेगु सकतां विषय ।

बौद्ध वाङ्मय नं आपालं स्तोत्रया भण्डार खः ।

थुपिं मध्ये देवमनुष्या, स्तुतमपि सुरसंघै, बुद्ध बुद्ध, भुवनत्रय आदि आपालं तुतःत नेपालमण्डलय् अद्यापि प्रचलने दु । नेवाः बौद्धपिनि दथुइ तसकं प्रचलने दूगु अद्वय परमार्थ नामसंगीति गाथा नं छपु स्तोत्र साहित्य हे खः तर नेवाः बौद्धपिनि थुकियात तुतः धका धायेगु चलन मदु । जनबोलिइ 'तुतः' व 'नामसंगीति' धका छुटेयाना धायेगु याई । आपालं मेगु तुतःत अभ्यासे मदयाववं सफूलिई जक ल्यना च्वंगु दु । प्रचलने दूगु तुतःतेत नं इले हे संरक्षण याये मफुत धासा छन्हु दक्व तुतः इतिहासया गर्भे दुसुना वनेफु ।

बौद्ध अभ्यासय् तुतः ब्वनेगु क्रिया चित्त निर्मलीकरणया नितिं छगू वाचिक तपस्या खः । साधकं ध्यान व पूजाया इलय् तुतः पाठ यायेगु याइ । सुथन्हापां स्नानादि नित्यकर्म धुंका त्रिशरणगमन व सप्तविधानुत्तर पूजाभाव याये धुंका स्तोत्र पाठ यायेगु याई । स्तोत्र पाठ यायेवले दक्व सत्त्वप्राणिपिन्त बुद्धपद लाकेत थः सहायक जुइ फयेमा धैगु मनंतुनेगु, ग्रहशान्ति, भय निवारण आदि अनेक ऐहलौकिक व पारलौकिक कामना याइगु व उर्थेहे पुवनिगु खँ तन्मयुरस दुथ्याना च्वंगु 'स्तुत्यानुशंशा' धैगु ग्रन्थय् ब्याख्या याना तःगु दु (पाण्डेय १९९४) । बौद्ध स्तोत्रयागु विषयवस्तु दुवालास्वयेवले थुकि पापदेशना, बुद्ध, त्रिरत्न, बोधिसत्त्वपिनिगु गुणानुस्मरण, प्रतिमालक्षण, सुविशुद्ध धर्मधातु, शून्यतादि ज्ञान दर्शनया खँ यात दुथ्याका तइगु खनेदु । थुपिं विषयवस्तुयात छन्दबद्धयाना अलंकारं छायपिया सुमधुर सलं हालेया लागि लय् समेत चिना तई । थुजागु छन्द लय्स वाचन यायेगु पद्धति धर्म

स्यनेकनेया लागि नं अत्यन्त प्रभावकारी माध्यम खः । तर थौया दिने धर्म स्यनेकनेगु परम्परा म्हो जुजुंवनाच्वंगु अवस्थाय् नं भावार्थ खँ मथुसां वा अपभ्रंश हे जूसां पाठ जक याना नं धर्मया रक्षा जुयाच्वंगु दु । उम्ह पाठयाम्हसिनं खँ मथुसां थ्व परम्परा ल्यना च्वंगुया हुनिं लिपाया पिढिपिन्सं उगु हे पाठया परम्परापाखें धार्मिक पुनर्जागरणया निमित्त छुमां कथं कायेगु अवसर दु, थ्व अवसर कया धर्म अध्ययन, अध्यापन व अभ्यासया पुनर्जागरण जुइ धुनेवं तिति उर्पिं पूर्वाचार्यीपिं व तुतः सम्पदा संरक्षण याना वयाच्वीपनिगु पुण्यक्रियाया आज्जु सिद्ध जुइ । तुतः परम्पराया छगू समस्या धैगु थुकिया शब्दोच्चारण विकृत जुजुं वंगु खः । संस्कृत शिक्षा म्हो जुजुं वंगु व मौखिक परम्पराय् न्यनेगु दोषया कारणं क्रमशः खँवःतेगु उच्चारण विकृत जुजुं वंगु जुया त्वाः त्वाः पतिं, सफू सफू पतिं हे छगः निगः वा आपालं आखःत पाना च्वंगु खनेदु । उकिं नं बौद्ध स्तोत्र अनुसन्धानया छगू तर्धंगु ख्यः जुया च्वंगु दु ।

देवमनुष्या तुतःया म्हसिका

चव्य न्ह्यथनार्थे जाःगु सलंस बौद्ध स्तोत्रत मध्ये देवमनुष्या तुतः नेवाः बौद्धपिनि दथुइ अतिकं प्रचलितगु छपु तुतः खः । थुकियात 'श्री मदार्यावलोकितेश्वर स्तोत्र' नं धाः । हानं थ्व तुतः चरपतिपाद पाखें चिनातःगु जुया 'चरपतिपादस्तोत्र' धका नं म्हसिका तःगु दु । बृंगम लोकेश्वरया रथजात्राय् दक्खिसि वे न्हापां रथया न्ह्योनेच्वना गुजिबाहाःया शाक्यभिक्षुपिन्सं, अनंलि हिडिम्वाबाहा (नुगः) या चित्रकारपिन्सं, अनंलि इपाबाहाः (लुखुसि) यापिं सिन्हःख्वं (मुल्मी) पिन्सं पालंपा ब्वनेगु याई (सिंहं, ११३५) । अनंलि छसिकथं बुबाहा, नबही, उबाहा व नागबाहा पाखें तुत ब्वनिगु याइ । उलिजक हे मखु दैनिक करूणामयया नित्यपूजाया इवल्य सुथसिया आरती क्वचायेधुंका छसिकथं वज्राचार्य बन्धुदत्त रचित 'स्तुत्वा प्रणम्य' तुतः, अनंलि जुजु नरेन्द्रदेव रचित 'सर्वभूत' तुतः धुंका रथंचक्र (ललित किसान) थः करूणामयया शरीरस लीन जुइ न्ह्यो ब्वंगु चरपतिपाद रचित देवमनुष्या तुतः

पानेजुपिन्सं अनिवार्य पाठ यायेगु याई (वज्राचार्य, ने.सं. ११४०) । थ्व बाहेक त्वाः त्वाल्य, बहाःबहिलिइ थ्व तुतः नित्यरूपं पाठ यायेगु यानावया च्वंगु दु ।

तुतः चिनामि महासिद्ध चरपतिपाद

देवमनुष्या तुतःया पुष्पिका वाक्ये 'इति श्रीमदार्यावलोकितेश्वरभट्टारकस्य चरपतिपाद विरचितं....' धका स्पष्टरूपं थ्व तुतः चिनातःम्ह चरपतिपाद खः धका किटानयाना तःगु दु । अथे जूसां नेपालया लोकोक्तिई थ्व तुतः रथंचक्रजु (ललितकिसान) पाखें रचना जूगु धायेगु यानावयाच्वंगु दु।^३ थथे धायेवले चरपतिपाद व रथंचक्र छम्ह हे जकं खःला धैगु नं न्ह्यसः दनि । तर वसपोलपिनिगु जीवन चरित्र तुलना यायेवले रथंचक्र व चरपतिपाद छम्ह हे खः धायेगुया आधार खनेमदु । वज्राचार्य (२०४२) पाखें उल्लेख याःथे रथंचक्रं थ्व तुतः रचनायात धैगु खँ पुष्टि जू मवः । रथंचक्रजु थः श्री करूणामयया पालिइ लीन जुया वने न्ह्यो चरपतिपादं चिना तःगु तुतः ब्वन धका जक धायेगु उचित जुइ ।

थी थी स्रोतय् चरपतिपादया नाँ चपरिपा, सपरिपा, चर्पटीपा, पचरिपा, चर्वारिपा धका उल्लेख जुया च्वंगु दु । अभयश्रीदत्त (१२ औं शताब्दि) पाखें सुचीकृतयाना तःगु ८४म्ह महासिद्धपिनिगु नाँ धलखय् वसपोलया नाँ 'चर्वारिपा' धका उल्लेख जुयाच्वंगु दु । थ्व अनुसार नं वसपोल १२ औं शताब्दिसि वे न्ह्योयाम्ह खः धैगु प्रमाणित जुल । चरपतिपादया काल अनुमानित ८ औं शताब्दि खः धका विद्वान्पिनिगु धापू दु ।^४ सांकृत्यायन (१९५८) पाखें बियातःगु महासिद्धपिनिगु धलखय् चरपतिपादया नाँ ५९औं क्रमय् दु । थुकिइ बियातःगु विवरण अनुसार चर्पटीपा (पचरिपा) नाँ याम्ह महासिद्ध चम्पादेशे कहार जातिइ जन्म जूम्ह खः । तिब्बती स्रोत कथं वसपोल तसकं चीमि कुल्य जन्म जुया लँ फीगुया नामय् कयता छपु बाहेक मदु । वसपोल जीवन निर्वाहया लागि पुरी मिया जुइगु जुया च्वन । छन्हु चपरिपाया पुरि नया च्वंगु बेलास श्री आर्यावलोकितेश्वर छम्ह भिक्षुया भेषे वया चपरिपायाके पुरि फ्वन । चपरिपां

नं थः नया च्वंगु पुरि मनःसे बच्छि उम्ह भिक्षुयात बिल । उखुनुनिसे अवलोकितेश्वरं चपरिपायात धर्मोपदेश यायेगु यात । छन्हु साहु नं चपरिपायाके पुरिमियागु दाँ फवन । चपरिपा दाँ पुले मफुगुलिं साहु नं दायेगु यात । चपरिपां थः इष्ट देवतायात पुकार याबले वयात सछि तोला लुँ प्राप्त जुल । उगु लुँपाखें पुरिसाहुयात दाँ पुला बिल । साहु नं दागुलिं चपरिपाया पूर्वसंस्कार नं परिशुद्ध जुल । चपरिपां उम्ह भिक्षु आर्यावलोकितेश्वर खः धका म्हसिवं तस्सकं विलाप यात । आर्यावलोकितेश्वरया उपदेशकथं चर्या या यां चपरिपा लिपा ज्ञान लाभयाना महासिद्ध जुया वन ।^६ थनंलिपा कामरूपयाम्ह मछुवा (न्यालाइम्ह) जातियाम्ह मीनपा व वया काय् मत्स्यन्द्रपा चपरिपाया शिष्य जूवन । चपरिपाया सम्येक उपदेशं मीनपा व मत्स्यन्द्रपा नं महासिद्ध जुल । यल देशय् बृंगद्यःयात नाथपन्थीपिन्स मत्स्यन्द्रनाथ व चाक्वाःद्यःयात मीननाथ धका पूजायाना वयाच्वंगु थुपिं हे महासिद्धपिनिगु संस्मरण यानाच्वंगु खः धैगु थुइकेफु । थ्व जीवनी कथं चपरिपा (चरपतिपाद) मीनपा व मत्स्यन्द्रपाया गुरू खः । वसपोल महासिद्धपिनिगु नाँयाल्युने दूगु 'पा' संस्कृतं 'पाद' या हे संक्षिप्त रूप खः। चरपतिपाद व मत्स्यन्द्रपाद हठयोगी व नाथपन्थीपिनिगु महासिद्धपिनिगु धलःखय् नं दया च्वंगु पाखें थुपिं सम्प्रदाय लिसे वज्रयान बुद्धधर्मया लिक्कया सम्बन्ध दूगु धैगु क्यना च्वंगु दु ।

तुतःया शैली व छन्द

थ्व तुतः मात्रासमक छन्दे चिनातःगु खः (Hanh, 2012) ।^७ थ्व तुतःस हरेक प्यंगूगु पादया ल्युनेया आखः व वयां ल्युने वइगु प्यंगूगु पादया आखः ज्वःलाका तःगु दु । गथे कि 'स्मरणेनापि भवसि परितुष्टं क्षिपयसि कलुषं किमिति न दृष्टं ।' थुकिइ 'तुष्टं' व 'दृष्टं' खँगवल्य् 'ष्टं' आखः जोलाः । अथेहे थुगु तुतःया दक्व श्लोके थुकथं हे आखः मिलेयाना तःगु दु । थथे यायेवले लय् तथा गायन यायेवले अत्यन्त मिठास व भावपूर्ण जुइगु खः । अथे मिलेयाना रचना यायेगु काव्य शैलीयात 'अन्त्यानुप्रास' धाइगु खः ।

तुतःया अनुवाद व पूर्व प्रकाशन

थुगु तुतः १३ औं शताब्दिइ तिब्बती भाषां 'फाग्स् पा चेन रेस् शिग वाड छ्युग ला चरपतिस् तोद् पा' अर्थात् 'चर्पतीया आर्य अवलोकितेश्वर स्तोत्र' नामं अनुवाद जुया तेन्गुरस दुध्याना च्वंगु जुल (www.tbrc.org) । तिब्बती नियम अनुसारं छुं नं ग्रन्थ अनुवाद यायेत छम्ह तिब्बती व छम्ह संस्कृत विद्वानं संयुक्तरूपं यायेमा । थुगु नियम कथं थ्व तुतः अनुवादयापिं भारतया महापण्डित वनरत्न (ति.नागी रिन्छेन्) (१३८४-१४६८) व गो लोचावा श्योनु पाल (१३९२-१४८१) खः धका उल्लेख जुया च्वंगु दु । महापण्डित वनरत्न बंगालया छम्ह राजकुमार खः । वसपोल भिक्षु जुया श्रीलंका, भुटान, तिब्बत आदि बौद्ध देशे चाहिला अन्ते यलया गोपीचन्द्र विहार (पिन्तुवहि) स देहान्त जुया बिज्याःगु खः । अथेहे गो लोचावा श्योनु पाल प्रसिद्ध वंशावली "Blue Annals" या लेखक खः। वसपोलपिनिगु अनुवाद तेन्गुर (शास्त्रपिटक) अन्तर्गत 'स्तुति वर्ग' या 'चर्या तन्त्र' अन्तर्गत 'देवतास्तुति' दुने 'त्रिकुलनाथ' अथे धैगु मञ्जुश्री, वज्रपाणी, करुणामय मध्ये करुणामययागु खण्ड दुने लुइके फु । Hanh (2012 - pg 54) अनुसार थुगु तुतःया थी थी नामं थी थी कथं अनुवाद जुया च्वंगु उल्लेख याःगु दु ।^८ पश्चिमी देशय् थ्व तुतःयात इभान पाभ्लोभिच् मिनाएभजुं न्हापां १८८७ स रूसी भाषां अनुवादयाना प्रकाशन याःगु खः ।^९ नेपालभाषाय् न्हापां भाय् ह्युगु पं अमृतानन्दजु (जन्म ने.स. ८९४) पाखें खनेदु । नेपालभाषां छन्दवद्धयाना भाय् हिला तःगु कृतिया हस्तलिखित ध्यासफूत उपलब्ध जू तर थौकन्हे थ्व नेपालभाषा अनुवादयात जनस्तरय् प्रचलनय् हयाच्वंगु खनेमदु । थ्व बाहेक फणिन्द्ररत्न वज्राचार्य (वज्राचार्य, १९२३ ने.सं.), आशाकाजी वज्राचार्य जुपिन्सं नं नेपालभाषां अनुवादयाना प्रकाशन याना बिज्याःगु दु । अथेहे श्री मीनबहादुर शाक्य (Shakya, 1997) व माइकल हान (Hahn, 2012) जुं नं अंग्रेजी अनुवाद याना प्रकाशित याःगु दु । थुपिं दक्व प्रकाशित अनुवादय् भावार्थ जक दूगु खःसा हानं अर्थनं भचाभचा पाना च्वंगु खनेदु । थथे

पाना च्वंगु कारण अनेकार्थी जुया जुइफुगु खःसा गुलिं तिब्बती अनुवाद पाखें मेगु भाषाय् अनुवाद जूवले विकृत जूगु नं खनेदु । थुपिं दक्व मगाःमचायात संसोधन समेत जुइगु कथं थुकियात संस्कृत बुद्धशिक्षा अध्ययन समूहया दुजःपिन्सं संस्कृतया गुरुद्वय श्री पुष्पराज वज्राचार्य व डा. योगेश प्रसाद वैद्यपिनिगु निर्देशने संस्कृत व्याकरण कथं सन्धि-समास-विग्रहयाना (underline याना तःगु व्व), शब्दार्थ व भावार्थ समेत उल्लेख याना प्रकाशन यानागु जुल । (तिब्बती अनुवादया खँय् योगदान याना बिज्याम्ह विराटराज वज्राचार्यजुयात शुभाय् । ध्व भाषानुवाद अभ्यासे सहभागी जुया योगदान याना बिज्यापिं - देवमुनि शाक्य, रामगोपाल अवाले, प्रदीप गुभाजु, कवीर वज्राचार्य पिन्त शुभाय्)

तुतःया मूल संस्कृत - नेपालभाषा व अग्रेजी
भाषा अनुवाद
(मूलपाठ - शब्दार्थ - भावार्थ)

देवमनुष्यासुरनतचरणं प्रतिहतजन्मजरारूजमरणम् ।
लोकेश त्वं मामशरण्यं रक्ष कृपालो कुरु
कारुण्यम् ॥१॥

शब्दार्थ

देवमनुष्यासुरनतचरणं - देव + मनुष्य + असुर + नत + चरणं- द्यो + मनु + असुर/दानव + कोछुना/भागियाना + तुति पालियात, प्रतिहतजन्मजरारूजमरणम्-प्रतिहत + जन्म + जरा + रूज + मरणम्- फुकेगु + जन्म + वृद्ध जुइगु + रोग + सिइगु ।

लोकेश- लोकया ईश्वर, **त्वं**- छपिं, **मामशरण्यं**-माम् + अशरण्यं- जित+ शरण मद्, **रक्ष**- रक्षा याना बिज्याहुँ, **कृपालो**- कृपालु, **कुरु**- यानाबिज्याहुँ, **कारुण्यम्**- करूणावान्

भावार्थ

देव मनुष्य असुर पिन्सं समेत चरणे भोपुया वन्दना याकम्ह, जन्म, जरा, रोग व मरणयात त्याके धुंकुम्ह छलपोल

खः ।

हे लोकेश्वर ! हे कृपालु ! जित शरण मदया च्वन, जित करूणातसे रक्षायाना बिज्याहुँ ।

You who revered by devas, asuras and human; you who is emancipated from the birth, old age, disease and death. O Lord of the World! The Compassionate one! I am devoid of refuge, please protect me (from these sufferings) with your compassion.

संसारोदधिमध्यनिमग्नं क्लेशमहोर्मिसमाहित भग्नं ॥

मामवधीरय मां विरूवन्तं त्राहि महाकृप नौमि भवन्तं ॥२॥

शब्दार्थ

संसारोदधिमध्यनिमग्नं -संसार+ उदधि + मध्य + निमग्नं - संसार + समुद्र+ दथुई + दुनाच्वन, **क्लेशमहोर्मिसमाहित** - क्लेश + महा + उर्मि + समाहित- क्लेश + तर्धंगु + छाल + दुकयातःगु, **भग्नं**- नाश जूगु

मामवधीरय-माम् + अवधीरय- जित + वास्ता मयाः, **माम्**- जि, **विरूवन्तं** - ख्व ख्वँ, **त्राहि**- ग्याना, **महाकृप**- महाकृपालु, **नौमि**- प्रार्थना याना च्वना, **भवन्तं**- छपिन्त

भावार्थ

संसार रूपी सागरया दथुसं जि दुन, क्लेशरूपी ततःजाःगु छालं दुकया जित नाश यात ।

जित छपिन्सं स्वया बिमज्याः, जि ग्याका च्वना ।

हे महाकृपालु ! जि ख्वख्वँ प्रार्थना यानाच्वना ।

I am drowned in the midst of ocean of samsara, I have been engulfed by the waves of Klesha (defilements, disturbing emotions). I have been neglected, O The Great Compassionate one!, I am frightened. I supplicate you with tears for protecting me from this dreadful situation.

तूष्णातिमिरोपद्रुतनेत्रं मरणमहाभयविह्वलगात्रं

**पालय भगवन्नवलोक्य मां यावदवीचिं यामि
नविषमां ॥३॥**

शब्दार्थ

तृष्णातिमिरोपद्रुतनेत्रं - तृष्णा + तिमिर + उपद्रुत + नेत्रं - तृष्णा + अन्धकारं + तोपुया + मिखा,
मरणमहाभयवित्त्वलगात्रं - मरण + महाभय + वित्त्वल + गात्रं - सिङ्गु + महाभय + खाना च्वन + शरीर
पालय- रक्षा यायेमाल, **भगवन्नवलोक्य-** भगवान् + अवलोक्य- भगवान् + स्वया बिज्याहूँ, **मां-** जित, **यावदवीचिं** - यावत् + अवीचिं - गुलिनं + अवीचि नरक्य - **यामि-** लाइगु, **नविषमां** - न + विषमां - नकारात्मक + विषम (दुःख पूर्ण)

भावार्थ

तृष्णाया अन्धकारे लाना जिं मिखां मखन, मरण महाभयं जिगु म्हः खाना च्वन ।

हे भगवन् ! जित नं छपिसं स्वया बिज्याहूँ, रक्षायाना बिज्याहूँ । दुःखं जाःगु अवीचि नरके जि मलायेमा । I got blind due to the darkness of craving, I am shivering due to the great fear of death. O Compassionate one! Please protect and look upon me so that I may not be driven to the suffering of Avici hell.

**कृतमन्यस्त्रीग्रहणमजस्रं हतमज्ञेयं प्राणिसहस्रं ॥
नाथ मया कृतपापमशेषं नाशय संप्रति
कायिकदोषं ॥४॥**

शब्दार्थ

कृतमन्यस्त्रीग्रहणमजस्रं - कृतम् + अन्य + स्त्री + ग्रहणम् + अजस्रं - यायेधुन + मेपिं + मिसापिं + ग्रहणयाये धुन/सम्बन्ध तयेगु + अनवरत/मदिकक,
हतमज्ञेयं - हतम् + अज्ञेयं - हत्यायाये धुन + ज्ञानं मथुया, **प्राणिसहस्रं** - प्राणि + सहस्रं - प्राणिपिं + द्वलंद्
नाथ - हे नाथ, **मया** - जिं, **कृतपापमशेषं** - कृत + पापम् + अशेषं - यानागु + पाप + अशेष/छु हे ल्यँ मदयेक, **नाशय-** नाशयाना बिज्याहूँ, **संप्रति** - आ, **कायिकदोषं** - कायिक + दोषं - शरीरपाखें जुइगु + दोष

भावार्थ

जी अज्ञानया वसे लाना परस्त्री ग्रहण याये धुन, हानं अज्ञानया कारणं दोलंद्द्र प्राणिपिं नं स्याये धुन थुजागु जिं शरीरं यानागु पापदोष भ्याभचा हे ल्यँ मदयेक आ (थ्व मनुष्य जन्मे) हे नाशयाना बिज्यायेमाल । I committed many non-virtuous actions such as adultery and killing of thousands of sentient beings out of ignorance. O Compassionate one! Please destroy all my evil deeds committed through my body.

**यज्जीवितसत्कारनिमित्तं लोका नित्यं
भणितमसत्यम् ॥**

**तल्लोकेश्वर शमयसमस्तं वाचिक नरकं
चिरमभ्यस्तम् ॥५॥**

शब्दार्थ

यज्जीवितसत्कारनिमित्तं - यद् + जीवित + सत्कार + निमित्तं - गुलिनं + म्वायेगु + सत्कार + नितिं, **लोका-** लोक/समाजय्, **नित्यं** - न्ह्यावलें, **भणितमसत्यम्** - भणितम् + असत्यम् - धायेगु/खँ ल्हायेगु + असत्य खँ
तल्लोकेश्वर- तत् + लोकेश्वर - उकिं + हे लोकेश्वर, **शमयसमस्तं** - शमय + समस्तं - शमन/शान्त/न्हंकेगु याना विज्याये माल + दक्कं, **वाचिक** - वचन पाखें, **नरकं-** नरक लोक, **चिरमभ्यस्तम्** - चिरम् + अभ्यस्तम् - ताकाल तकक + च्वनिगु/लाइगु

भावार्थ

जि जीवनभर मानसत्कारया लागी न्ह्यावलें हे असत्य वचन लहाना जुयाच्वना । हे लोकेश्वर ! चीर कालतक्क लाइगु नरक्य् कुतुं मवंक जिगु वचनं जूगु दक्क पापयात न्हंका बिज्याये माल । I have been speaking lies throughout the life for the name and fame. O Lord of the World! please eliminate all my evil deeds committed through speech so that I may not fall in the eternal hell.

सत्वानां यच्चिन्तितमहितं स्वयमनुमोदितमपि
परविहितम् ॥

तदिदानी मम मानसपापं स्फोटय नाथ करोमि
विलापम् ॥६॥

शब्दार्थ

सत्वानां - प्राणिपिन्त, यच्चिन्तितमहितं - यद् +
चिन्तितम् + अहितम् - गुगु + चिन्तन यायेगु + हित
मजुइगु, स्वयमनुमोदितमपि - स्वयम् + अनुमोदितम्
+ अपि - थः + अनुमोदन यायेगु + नं, परविहितम् -
पर + विहितम् - मेपिनिगु + अहित/दुःख

तदिदानी - तद् + इदानी - उकिं + आ, मम - जि,
मानसपापं - मानस + पापं - मन + पापयात, स्फोटय-
तच्छूयायेगु/मदयेकेगु, नाथ - हे नाथ, करोमि- याना,
विलापम् - ख्वया च्वना ।

भावार्थ

जिं सत्वप्राणिपिनिगु अहितया कामना यानावयाच्वना ।
हानं मेपिनि अहित जूगुयात अनुमोदन नं यानाच्वना ।
थुलि मनपाखें जूगु पापयात आ हे मदयेका छ्वयेया लागि
हे नाथ ! जिं विलाप यासे प्रार्थना यानाच्वना ।

I have been wishing for suffering of sentient
beings, I have been ratifying the suffering of
others. Therefore, now I lament for my
unwholesome mental deeds and I pray O
lord! please cleanse all these deeds of my
mind.

देवमनुष्यासुरजातीनां तिर्यग्नरकप्रेतगतीनाम् ।
सत्त्वा ये निवसन्ति सदार्ता रक्षसि तानिति तव
मयि वार्ता ॥७॥

शब्दार्थ

देवमनुष्यासुरजातीनां - देव + मनुष्य + असुर +
जातीनां - देव + मनुष्य + असुर + जन्म जूपिं,
तिर्यग्नरकप्रेतगतीनाम् - तिर्यक + नरक + प्रेत +
गतीनाम् - पशु + नरक + प्रेत + गतीलापिं

सत्त्वा- प्राणिपिं, ये - गुपिं, निवसन्ति - निवासयाना
च्वपिं/च्वना च्वपिं, सदार्ता - सदा + आर्ता - न्त्यावल्लै

+ दुःखसिया च्वपिं, रक्षसि - रक्षा याइगु, तानिति -
तान् + इति - उकिं + थुलि, तव- छपिन्त, मयि- जिं,
वार्ता - धाये

भावार्थ

देव, मनुष्य, असुर जुया जन्म जुपिं; तिर्यक, नरक व प्रेत
गतीलाना च्वपिं; न्त्यावले दुःख सिया च्वपिं दक्व सत्त्वपिन्त
नं रक्षा याना बिज्याइम्ह छपिं खः । उकिं जिं छपिन्त
थुलि बिन्तियाये ।

You are the one who have been protecting
the sentient beings of six realms namely
devas, asuras, humans, animals, ghosts and
hell who are in suffering for long. Therefore,
this is my humble request for the same.

तेन ममोपरि सूज कारुण्य वीक्ष्य शरीरं
गततारुण्यम् ।

इति श्रृणु भगवन् भवति भणामि यावन्नरकं नैव
विशामि ॥८॥

शब्दार्थ

तेन- उकिं ममोपरि - मम + उपरि - जिगु + उपरे,
सूज - पिज्वयेकेगु, कारुण्य- करूणा, वीक्ष्य - जीर्ण
जुजुं वंगु, शरीरं - शरीर, गततारुण्यम् - गत +
तारुण्यम् - वनिगु + यौवन,

इति- थुलि, श्रृणु- न्यना विज्याःहुँ, भगवन्- भगवन्,
भवति - छपिन्त, भणामि - धयाच्वना, यावन्नरकं -
यावत् + नरकं - गुलिनं + नरक, नैव - न + एव-
नकारात्मक + जुइगु, विशामि - दुहावनेगु

भावार्थ

यौवन फुनावलिसे जिगु शरीर बःमलाना वन । उकिं
जिगु उपरे करूणा पिज्वयेका बिज्याहुँ ।

नरकय लाःवने न्त्यो हे जित रक्षा यायेमाल । हे भगवन्
! थुलि बिन्ति न्यना बिज्याहुँ ।

As my youth is passing, my body is getting
frail. Listen O Lord! Before I fall into the
hell please protect me.

किं चोपेत्य करोषि परार्थं मुञ्चसि भगवन्
मामकृतार्थम् ।

अथवा प्रेक्ष कृपा तव पुण्यं जनयसि दृष्टं
कथमविपन्नम् ॥९॥

शब्दार्थ

किं - छाया, चोपेत्य- च + उपेत्य - नं + ध्यनेगु,
करोषि - याइगु, परार्थ - पर + अर्थ - मेपिनिगु ±
कारणय, मुञ्चसि - मुक्त याइ, भगवन् - भगवान्,
मामकृतार्थम् - माम् + अकृतार्थम् - जित + मयायेगु,
अथवा - वरू, प्रेक्ष - स्वया बिज्याहूँ, कृपा - करूणा,
तव - छपिनिगु, पुण्यं - पुण्ययात, जनयसि - उत्पन्न
यायेगु, दृष्टं - स्वया बिज्याहूँ, कथमविपन्नम् - कथम्
+ अविपन्नम् - छाया + भिगु

भावार्थ

छपिं परार्थ (सत्त्वप्राणिपिनिगु कल्याण) या लागि जक
न्त्यज्यायेगु यागुलिं जित उपकार यायेगुलि तोफ्युगु खः
कि ? हे भगवन् ! जि दुःखीयात नं कृपा तया गथे हित
यायेफैगु खः स्वया बिज्याहूँ ।

Isn't it so that you are engaged in the welfare
of others and I have been left out.

Please look at me with compassion for my
welfare.

स्मरणेनापि भवसि परितुष्टं क्षेपयसि कलुषं
किमिति न दृष्टम् ।

तस्माद्भगवन् परहितदक्ष क्षेपं मा कुरु मामिह
रक्ष ॥१०॥

शब्दार्थ

स्मरणेनापि - स्मरणेन + अपि - स्मरणपाखें + जक नं,
भवसि - जुइगु, परितुष्टं - सन्तुष्ट जुइगु, क्षेपयसि-
हटेयायेगु, कलुषं - क्लेश, किमिति - किम् + इति -
छाया + थुलि, न - नकारात्मक, दृष्टम् - स्वयेगु ।

तस्माद्भगवन् - तस्मात् + भगवन् - उकिंजुया + हे
भगवान्, परहितदक्ष - परहित + दक्ष - मेपिनिगु हित
+ दक्षम्ह, क्षेपं - तोफिकेगु, मा - नकारात्मक, कुरु -
याना बिज्याहूँ, मामिह - माम् + इह - जिगु + थ्व, रक्ष

- रक्षा याना बिज्याहूँ ।

भावार्थ

स्मरण जक यासां नं सन्तुष्ट जुया सकलया क्लेश नाश
याना बिज्याइम्ह छलपोलं जित जक छाया मस्वया ?
परहित यायेगुलि दक्षम्ह हे भगवन् ! जित नं रक्षायायेगुलि
त्वफिका बिज्यायेमते ।

Just upon remembering you by devotees, you
get convinced and you destroy their Klesh.
Why didn't you look at me? O
Compassionate One! You are the one who
is proficient in doing welfare of others,
please don't neglect me.

दन्ति तुरङ्गमपुत्रकलत्रं राज्यमकण्टकवेशमविचित्रम् ।
मांसास्थि शिरोसृक् पर्यन्तं भवतार्थिभ्यो
दत्तमनन्तम् ॥ ११ ॥

शब्दार्थ

दन्ति - किसि, तुरङ्गमपुत्रकलत्रं - तुरङ्गम + पुत्र +
कलत्रं - सल + काय् + कला, राज्यमकण्टकवेशम
विचित्रम् -राज्यम् + अकण्टक + वेशम + विचित्रम् -
राज्य + सुविधा सम्पन्न + भवन + अद्भुतगु
मांसास्थि - मांसा + अस्थि - ला + क्वँय, शिरोसृक्
- शिर + उसृक् - छयों + हि, पर्यन्तं - समेत,
भवतार्थिभ्यो - भवतः + आर्थिभ्यो - छपिं + दान
काःवइपिं, दत्तमनन्तम् - दत्तम् + अनन्तम् - विइगु +
अनन्त कोछि

भावार्थ

किसि, सल, काय्-म्ट्याय, कला, राज्य, सुविधा सम्पन्न
अद्भुतगु दरवार,
हानं थःगु ला, क्वँय, छयों, हि समेत हे दान काःवःवःपिन्त
अनन्त कोछि दान याना बिज्याःम्ह ।

You have offered elephant, horse, son, wife,
territorial power, lavish palace with all the
means of comfort, even own flesh, bone,
head and blood to those who asked for
them for infinite times.

**अञ्जनगुटिकापादुकसिद्धिः सिद्धौषधिमणिमन्त्र
विशुद्धिः ॥**

**सिद्ध्यति यक्षस्त्रीपुरवेशः तुष्यसि यस्य त्वं
लोकेशः ॥१२॥**

शब्दार्थ

अञ्जनगुटिकापादुकसिद्धिः - अञ्जन + गुटिका +
पादुक + सिद्धिः - अजः + गुलि वासः + तुति + सिद्धि,
सिद्धौषधिमणिमन्त्रविशुद्धिः - सिद्ध + औषधि + मणि
+ मन्त्र + विशुद्धिः- सिद्ध + वासः/रसायन + मणि +
मन्त्र + विशुद्धगु

सिद्ध्यति - सिद्ध यायेगु, **यक्षस्त्रीपुरवेशः** - यक्षस्त्री +
पुरवेशः - यक्षिणी उपभोग याये फैगु सिद्धि + परपुरप्रवेश
अर्थात् न्ह्याथाय् नं दुहाँवने फैगु सिद्धि, **तुष्यसि** - सन्तुप्त
यात, **यस्य** - गुम्हेसियागु, **त्वं** - छपिं, **लोकेशः**-
लोकेश्वर

भावार्थ

अञ्जनसिद्धि (सिद्ध अजः दयेकेगु), गुटिकासिद्धि (गुलि
वासः दयेकेगु), पादुकसिद्धि (ब्वया वनेगु सिद्धि), सिद्धौषधि
(लोहँयात लुँ दयेकेगु रसायन दयेकेगु सिद्धि), विशुद्ध
मन्त्रसिद्धि, मणिसिद्धि, यक्षिणी सिद्धि, परपुरप्रवेश सिद्धि
(प्रवेशाज्ञा मद्गु न्ह्याथाय् नं प्रवेश जुइफैगु) आदि पाखें
सन्तुष्ट याना बिज्याःम्ह छपिं लोकेश्वर खः ।^{१०}

○ Lord of the World! You satisfied the world
by bestowing upon the people with
accomplishment of eight great magical
powers (Eight Siddhis) namely Anjan (A
collyrium), pills, flying through sky, alchemy,
mantras, gem, ogress and access.

**ये करचरणविलोचनहीना विविधव्याधिमहाभयदीनाः
ते त्वयि तुष्टे पुष्टशरीरा विलसन्त्यरूजो गुणग
म्भीराः ॥१३॥**

शब्दार्थ

ये - गुपिं, **करचरणविलोचनहीना** - कर + चरण +
विलोचन + हीना - ल्हाः + तुति + मिखा + मद्गुपिं,

विविधव्याधिमहाभयदीनाः - विविध + व्याधि +
महाभय + दीनाः - अनेक + रोग + महाभय + दुःखीपिं
ते- उपिं, त्वयि - छपिं, तुष्टे - सन्तुष्ट जुया च्वंगु
अवस्थाय्, पुष्ट - पुष्ट, शरीरा- शरीर, विलसन्त्यरूजो
- विलसन्ति + अरूजो - आनन्द + निरोग, गुणगम्भीराः
- गुण + गम्भीराः - गुण + गम्भीरम्ह

भावार्थ

गुपिनि ल्हा, तुति, मिखा मद्गुपिं, विविध रोग महाभये लाना
च्वीपिं दीन दुःखपिं दु, छपिं खुसी जुया बिज्याःगु अवस्थाय्
उजापिनिगु शरीर पुष्टयाना निरोग आनन्द व गम्भीरगु
गुणं जायेका बिज्याइ ।

To those who are deprived of the hands,
feet, eyes and afflicted with diseases, you
bestowed their body with fullness and good
health along with virtuous qualities.

गरलव्याधिग्रहडाकिन्यः शान्ति यान्ति सदा

योगिन्यः ।

सरति न तस्य पुरो यमदूतः प्रितो यस्य त्वं

जिनभूतः ॥१४॥

शब्दार्थ

गरलव्याधिग्रहडाकिन्यः - गरल + व्याधि + ग्रह +
डाकिन्यः - विष + रोग + ग्रह + डाकिनी/बोक्सी,
शान्ति - शान्ति, **यान्ति** - यंकेगु, **सदा**-न्ह्यावलें,
योगिन्यः - योगिनीपिं ।

सरति - थ्यनेगु, **न** - नकारात्मक, **तस्य** - उपिनिगु,
पुरो - न्ह्योने, **यमदूतः** - मृत्यु, **प्रितो** - प्रसन्न भावं
स्वःपिं, **यस्य** - गुपिनिगु, **त्वं** - छपिं, **जिनभूतः** - बुद्ध
जुइधुंकुम्ह

भावार्थ

विष, व्याधि, ग्रह, डाकिनी, योगिनी आदि पाखें वइगु
भययात न्ह्यावलें हे शान्त याना बिज्याइम्ह छपिं खः ।
छपिं जिनभूतं (बुद्धत्व प्राप्तम्ह) प्रशन्नभावं स्वःपिन्थाय्
यमदूत तक नं न्ह्योने वये फैमखु ।

You pacified the fear from poison, disease,

planets, dakinis and yoginis. Even the messenger of death couldn't go near to them who are loved by you.

इति लोकेश्वर किं प्रियमाणं मुञ्चसि भगवन्
मामकृत्राणम् ।

रौम्यहमनुदिनमुद्यतपाणि नाशय त्राससमाकुल
वाणिम् ॥१५॥

शब्दार्थ

इति - उकिं, लोकेश्वर - लोकया इश्वर, किं - छु,
प्रियमाणं - यःगु, मुञ्चसि - तोफिकेगु, भगवन् -
भगवान्, मामकृत्राणम् - माम् + अकृत् + त्राणम् -
जित + मया + रक्षा ।

रौम्यहमनुदिनमुद्यतपाणि - रौमि + अहं + अनुदिनम्
+ उद्यत + पाणि - ख्वयेगु + जि + न्हिं न्हिं + ल्त्वनेगु
+ लहाः, नाशय - नाशयायेया लागि,
त्राससमाकुलवाणिम् - त्रास + समाकुल + वाणिम् -
ग्यापह + आपालं चित्तसुख मदैगु + वचन

भावार्थ

जित रक्षा मयासे छाया त्वता बिज्याना? उकिं हे लोकेश्वर
! जिं छु यासा छपिं खुसी जुइ थै ?

जि न्हियान्हिथं ख्वख्वं लहाः ल्त्वना प्रार्थना याना च्वना,
जिगु ब्याकुलता व त्रासयात नाशयाना बिज्यायेत प्रार्थना
यानाच्वना ।

Thus O Lord of the World! Why do you
abandon me? What shall I do to make you
happy? Raising my hands, I pray everyday with
tears for eliminating my fear and distress.

षड् विषयेन्द्रिय चञ्चलमनसा कृतबहुपापं

व्याकुल वपुषा

नीतं जन्म मयाऽस्मिन् सकलं जठर निमित्तं

भ्रमताविकलम् ॥१६॥

शब्दार्थ

षड् - खुगू, विषयेन्द्रिय - विषय + इन्द्रिय - शब्द रस
गन्ध आदि विषय + न्हेपं, म्ये, न्हाय् आदि इन्द्रिय,
चञ्चलमनसा - चञ्चल + मनसा - चञ्चल + मन,

कृतबहुपापं - कृत + बहु + पापं - याना + आपालं
+ पाप, व्याकुल - व्याकुल/चित्त सुख मद्गु, वपुषा -
शरीर पाखें ।

नीतं - न्ह्याका च्वना, जन्म - जन्म, मयाऽस्मिन् -
मया + अस्मिन् - जिगु + थ्व, सकलं- दक्वं, जठर-
प्वाः, निमित्तं - नितिं, भ्रमताविकलम् - भ्रमता +
विकलम् - चाहिलाच्वंगु + त्रुटि पूर्ण/निरर्थक

भावार्थ

खुगू विषय इन्द्रिय (न्हाय्, म्ये, मिखा, छयँगु, न्हायेपं व
मन) या वशे लाना व्याकुल चञ्चल मन जुया जिगु
शरीरपाखें आपालं पाप याना । जि थ्व जीवन न्ह्याकागु
ला प्वाः जायेकेत जक अथवा निरर्थक कथं चाहिला
च्वनागु थें जक जुल ।

Due to my indulgence in pleasure through
six senses, my mind became restless and
agitating, I happened to commit numerous
evil deeds by my body. I have been living
merely for food and I am wandering
fruitlessly.

तत् कुरु सम्प्रति मम लोकेशः प्रणतो

विविधाञ्जलि रहमेषः ।

येनाभुक्त्वापायिकदोषं सुगतिं भवतो यामि न

मोक्षम् ॥१७॥

शब्दार्थ

तत् - अथेजुया, कुरु - याना विज्याहुँ, सम्प्रति - आ,
मम - जित, लोकेशः - लोकया ईश, प्रणतो -
प्रणामयाना च्वना, विविधाञ्जलिरहमेषः - विविधा
+ अञ्जलिः + अहम् + एषः - विविध कथं + लहाः
ज्वजलपा + जिं + थ्व ।

येनाभुक्त्वापायिक - येन + अभुक्त्वा + अपायिक -
गुगु + भोग मयायेगु/मनयेगु + अपाय (नरक, पशु व
प्रेत लोक), दोषं- दोष, सुगतिं - बाँलागु गति, भवतो
-जुइगु, यामि- थ्यंकेगु, न- नकारात्मक, मोक्षम् -
मोक्ष

भावार्थ

हे लोकेश्वर ! जि छपिनि नृत्योने च्वना निपा लहाः ज्वजलपादि विविध कथं प्रणाम यानाच्वना ।

अपायया दुःख भोग याये म्वालेमा, थ्वहे जन्मय् मोक्ष मलासां मृत्युं लिपा सुगति सां लायेमा ।

○ Lord of the World ! I bow down in front of you in different ways. May I not have to experience the suffering of lower realms (hell, hungry ghosts and animals). May I be born in higher realm after my death if not liberated in current life.

मोहद्वेषविनाशनहेतु त्वं संसारमहोदधि सेतुः ।

पतितस्त्रस्तोत्थानपनबाहु त्वं गुरु दुरितनिशाकर राहुः ॥१८॥

शब्दार्थ

मोहद्वेषविनाशनहेतु - मोह + द्वेष + विनाशन + हेतु
- मोह + द्वेष + विनाशया + हेतु/कारणे, **त्वं** - छपिं,
संसारमहोदधि - संसार + महा + उदधि - संसाररूपी
+ महान् + समुद्र, **सेतुः** - ताफु ।

पतितस्त्रस्तोत्थानपनबाहु - पतितः + त्रस्त + उत्थापन
+ बाहुः - कुतुवंपिं + ग्यापिं + थकायेगु + ल्हातिं, **त्वं**
- छपिं, **गुरु** - गुरु, **दुरितनिशाकरराहुः** - दुरित +
निशाकर + राहुः - मभिंगु + चन्द्रमा + राहु

भावार्थ

मोह द्वेष विनाश याइगु कारणे छपिं थ्व संसाररूपी महासागरया ताफू थें खः ।

कुतु वैं पिन्त थकायेया निमित्तं ल्हा खः छपिं, राहुं ज्वनातःम्ह चन्द्रमायात त्वतकावीम्ह गुरु (वृहस्पति) खः छपिं ।

You are like the bridge in the ocean of the Samsara as you eliminate delusion and aversion. You are like strong arm for pulling out from the abyss to those who are fallen and frightened. You are like Jupiter who frees the moon from the captivation of Rahu.

देशितसुगतानुत्तरतत्त्व त्वं पालितबहुदुःखितसत्त्वः निर्जितदुर्जयमन्मथमार त्वं संतीर्णभवारणवपारः

॥१९॥

शब्दार्थ

देशितसुगतानुत्तरतत्त्व - देशित + सुगत + अनुत्तर +
तत्त्वः - कनातःगु + बुद्धं + दक्वसिवे च्वेलाःगु/अनुत्तर
+ तत्त्व/सार, **त्वं** - छपिं, **पालितबहुदुःखितसत्त्वः** -
पालित + बहु + दुःखित + सत्त्वः- पालन/रक्षा याना
तःपिं + आपालं + दुःखीपिं + प्राणिपिं

निर्जितदुर्जयमन्मथमार - निर्जित + दुर्जय + मन्मथ
+ मार - त्याकुम्ह + त्याके थाकुम्ह + राग + मार, **त्वं**
- छपिं, **संतीर्णभवारणवपारः** - संतीर्ण + भव + आर्णव
+ पारः - तरेयायेगु + भव + सागर + पार/पुइक्क

भावार्थ

सुगतं कना बिज्याःगु अनुत्तर तत्त्वज्ञान देशना याना आपालं दुखीसत्त्व पिन्त रक्षा याना बिज्याःम्ह, त्याकां त्याके थाकुगु राग मारयात त्याका बिज्याःम्ह, भवसागर पाखें सत्त्वप्राणिपिन्त पार याना बिज्याःम्ह छलपोल खः ।

You benefitted the ill fated sentient beings by delivering the highest truth sermoned by the Sugata. You conquered the invincible craving Mara and helped the sentient beings to ferry over from the ocean of cyclic existence.

सकलग्लाननिकृन्तन देहः त्वं परमखिलं जगत सुदेहः ।

भगवन् अनुपमकरूणासिन्धुः त्वं जनविदितः

कारूणवन्धुः ॥२०॥

शब्दार्थ

सकलग्लाननिकृन्तन - सकल + ग्लान + निकृन्तन
- दक्व + दुःख + नाश यायेगु, **देहः** - शरीर, **त्वं** -
छपिं, **परमखिलं** - परम् + अखिलं - तधंम्ह + सम्पूर्णं,
जगत- संसार, **सुदेहः** - बाँलागु शरीर

भगवन् - भगवान्, **अनुपमकरूणासिन्धुः** - अनुपम

+ करुणा + सिन्धुः - जो मदुम्ह + करुणाया + सागर,
त्वं- छपिं, **जनविदितः** - जन + विदितः - जनता +
 स्यूगु, **कारुणबन्धुः** - कारुण + बन्धुः - करुणावान्
 + पासा

भावाार्थ

आपालं बाँलागु शरीरं युक्तम्ह छपिं दक्व दुःख नाश
 याना बिज्याइम्ह खः ।

छपिं जो मदुम्ह करुणाया सागर खः, छपिं करुणावान
 बन्धु खः धका सकल जगतं म्हसिका वया च्वँम्ह खः ।
 You are endowed with elegant body and you
 have eliminated all the suffering of the beings.
 You have been publicly acknowledged as the
 incomparable ocean of compassion and the
 compassionate friend.

लीलाविदरितकर्मविभङ्गः त्वं परहितविषयव्यासङ्ग ।

दिव्यध्यानसमाहितचित्तः त्वं याचक

साधारणचित्तः ॥२१॥

शब्दार्थ

लीलाविदरितकर्मविभङ्गः - लीला + विदरित + कर्म
 + विभङ्गः - उपाय कौशल्य + फायेगु + कर्म +
 तच्छयायेगु, **त्वं**- छपिं, **परहितविषयव्यासङ्ग** - परहित
 + विषय + वि + असंङ्ग - मेपिनिगु हित + काम विषय
 + विशेषरूपं + अनाशक्त जुइगु ।

दिव्यध्यानसमाहितचित्तः - दिव्य + ध्यान + समाहित
 + चित्तः- जाज्वल्यमान/सिद्धि लाभ जूगु अवस्था +
 ध्यान + समाहित + चित्त, **त्वं** - छपिं, **याचक** - फ्वगिं,
साधारणचित्तः - साधारण + चित्तः

भावाार्थ

लीला (उपाय कौशल्य) याना विषय आशक्ति, कर्म संस्कार
 निरोध याना परहित याना बिज्याम्ह छपिं खः । छपिं
 दिव्यध्यानस लीनजुयाच्वँगु चित्तस्वरूप खः । छपिं साधारण
 चित्तम्ह याचकर्थे (निरहंकारी) जुया बिज्याम्ह खः ।
 You engage for the welfare of sentient beings
 by destroying their sensual attachments and

karma samskara (volitional cause) by
 deploying skillful means. You are like the
 mind being at the state of divine samadhi.
 You are with very simple mind, as simple as
 of beggar (egoless).

**परमपकुर्वन्नपि करुणावान् मयि परितोषं न
 करोषि भवान् ।**

**कथमिह मोहमहोरगदष्टं विषयशरीरं कुशलभ्रष्टं
 ॥२२॥**

शब्दार्थ

परमपकुर्वन्नपि - परम् + अपकुर्वन् + अपि - तसक्कं
 + अपकारीपिं + नं, **करुणावान्** - करुणा तइम्ह,
मयि - जित, **परितोषं** - सन्तोष, **न** - नकारात्मक,
करोति - यायेगु, **भवान्** - छपिं ।

कथमिह - कथम् + इह - गथे + थौं, **मोहमहोरगदष्टं**
 - मोह + महा + उरग + दष्टं - मोह + तसक्कं
 ग्यानापुम्ह + सर्प + न्याइगु, **विषयशरीरं** - विषय +
 शरीरं - काम विषय + शरीरयात, **कुशलभ्रष्टं** - कुशल
 + भ्रष्टं - कुशल + स्यँकेगु

भावाार्थ

अपकारी पित्त समेत हे करुणा तइम्ह छपिन्सँ जित
 सन्तोष याना बिमज्याः ।

जि गथे थौं मोहरूपी ग्यान्पुम्ह सर्प न्याका च्वँम्ह थें
 विषयशरीर (तृष्णा)या कारणं कुशल दक्व भ्रष्ट जुइका
 च्वने ?

You are compassionate even to the evil
 doers but you did not benefit me. How can
 I live spoiling all my good qualities of life
 due to the effect of sensual desire as if I am
 bitten by dreadful snake of delusion?

**सकलजनार्थं प्रति या करुणा सा किं भवतो
 नियतस्फरणा**

**येन न रक्षसि किल्विषवन्तं भवतः पुरतो मां
 विरुवन्तम् ॥२३॥**

शब्दार्थ

सकलजनार्थ - सकल + जन + अर्थ - दक्व + जनता + कारणे, **प्रति** - प्रति, **या** - नापं, **करूणा** - करूणा, **सा** - उपिं, **किं** - छाया, **भवतो** - जुल, **नियतस्फरणा-** **नियत + स्फरणा** - पूर्व निर्धारित कथं + खाड्गु ।
येन - गुपिं, **न-** नकारात्मक, **रक्षसि** - रक्षा यायेगु, **किल्बिषवन्तं** - पाप दुम्ह, **भवतः** - छपिं, **पुरतो** - न्ह्योने, **मां** - जि, **विरूवन्तम्** - ख्वया ख्वया

भावार्थ

सकलजन प्रति छपिन्सं करूणा तया बिज्याःसां छाया उपिं हानं थःगु कर्मसंस्कार कथं (भयदुःखं) खाना च्वनी । गुपिं रक्षा मजुया रोग दुःख्य लाना च्वापिं खः, उमिगु लागि जिं छपिं न्ह्योने च्वना ख्वख्वं प्रार्थना याना च्वना । Although you protect all the sentient beings with compassion, yet why they still suffer and tremble as a result of their karma. I pray with tears standing in front of you for protecting them.

नाथ कृपा ते ब्योमविशाला सत्त्वेषु हि यथाम्बुदजलधारा स्थलजलनिम्नोन्नतबहुदेशे सरति निरन्तरमनिशमशोषे ॥२४॥

शब्दार्थ

नाथ - शरण काड्मह, **कृपा** - करूणा, **ते** - उपिं, **ब्योमविशाला** - ब्योम + विशाला - आकाश + विशालगु, **सत्त्वेषु** - सत्त्वपिंके, **हि** - निश्चित रूपं, **यथाम्बुदजलधारा** - यथा + अम्बुद + जलधारा- गुकथं + सुपाचं + लःधाः हाड्गु
स्थलजलनिम्नोन्नतबहुदेशे - स्थल + जल + निम्न + उन्नत + बहु + देशे - जमिन + लः + क्वे + च्वे + आपालं + देशे, **सरति** - थ्यनिगु, **निरन्तरमनिशमशोषे** - निरन्तरम् + अनिशम् + अशोषे - मदिकक/क्वात्तुकक + दिपा मदयेक + छुं हे ल्यं मदयेक

भावार्थ

हे नाथ ! छपिनिगु कृपा आकाश थे विशाल खः ।

आपालं देशया लखे, जमिने, च्वे व क्वे सुपाचं वर्षा जलधारा हायेकेथे करूणा हायेका निरन्तर, नित्य व अशेषं रूपं (छुं हे सुं हे त्वमफिडक) उद्धार यायेत छपिं न्ह्यज्याई ।

O Protector ! Your compassion is as vast as the sky. You shower down your compassion just like rainfall from cloud incessantly and indiscriminately over land and water; high and low lands.

इति भगवन् स्मरणेनापि यत् पुण्यं मम तेनेदं जगदक्षुण्णम् ।

लभतां श्री पोतलकाचलवासं जनयतु सुन्दर विविध विलासम् ॥२५॥

शब्दार्थ

इति - थुलि, **भगवन्** - भगवान्, **स्मरणेनापि** - स्मरणेन + अपि - स्मरण पाखें + नं, **यत्** - गुगु, **पुण्यं** - पुण्य, **मम** - जि, **तेनेदं** - तेन + इदं - थ्व + आ, **जगदक्षुण्णम्** - जगत् + अक्षुण्णम् - संसार + टुटे मजुगु ।
लभतां - लाभ जुड्गु, **श्री** - श्री, **पोतलकाचलवासं** - पोतल + काचल + वासं - पोतल (करूणामयया भुवन) + स्फटिक थें जाज्वल्यमान + वास, **जनयतु** - उत्पन्न जुड्मा, **सुन्दरविविधविलासम्** - सुन्दर + विविध + विलासम् - सुन्दरगु + विविधगु + आनन्द

भावार्थ

छलपोल भगवन्त्या स्मरण जक यानागु पुण्यं नं सकल जगत् प्राणिपिं स्फटिक थें जाज्वल्यमानगु पोतलक पर्वतय् उत्पन्न जुया सुख आनन्दपूर्वकं वास लायेमा ।

As the effect of merits of remembering you, O Lord! May all the sentient beings of this world be reborn in Mt. Potalaka which is bright as a crystal, and live there with bliss and happiness.

इति श्री मदार्यावलोकितेश्वरस्य चरपतिपाद

विरचितस्तवः समाप्तम् ॥

शब्दार्थ

इति- थुलि, श्री - श्री, मदार्यावलोकितेश्वरस्य - मद्
+ आर्य + अवलोकित + इश्वरस्य - जिगु/जिमह +
दशभूमि प्राप्तम्ह + स्वइम्ह + इश्वरया, चरपतिपाद -
महासिद्ध चरपतिपाद, विरचितस्तवः - विरचित + स्तवः
- रचना यानातःगु + तुतः, समाप्तम् - क्वचाल

भावार्थ

महासिद्ध चरपतिपाद पाखें रचना जूगु श्री मदार्यावलोकितेश्वरया थुगु स्तोत्र क्वचालः ।

This is the end of the Stotra dedicated to Avalokitesvara composed by Charapatipada.

पादटिप्पणी

- १) लाल (२०१३) स उद्धृत - अमरकोशकथं स्तोत्रया पर्यायवाची - स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नृतिः
- २) द्रव्यस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च ।
तथैवभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुष्टयम् । मत्स्य पुराण अ। १२१
- ३) ‘...जिनं सिना वने धका इच्छायाना चरपतिपाद धैगु देव मनुष्या स्तोत्र नीन्यागू चरण रचनायाना बोनालि दण्डवत् प्रणाम याना प्राण त्याग याना श्री करुणामयया पद्मासने लीन जुया मोक्षपद प्राप्त जुल।’ (वज्राचार्य २०४२ - पेज ९५)
- ४) https://www.rigpawiki.org/index.php?title=Eighty-four_mahasiddhas
- ५) पुरवार (२००२) स डा. धर्मवीर भारतीयात उद्धृतयाना मत्स्यन्द्रपा इ.सं. ८७५-९२५ याम्ह खः धका उल्लेख जू कथं मत्स्यन्द्रपाया अबु मीनपाया गुरू चर्पटीपा ८ औं शताब्दि जूगु
- ६) सिंह (१९३४) स दोर्जे (१९७९: ११२ - ११३) उद्धृत
- ७) लो.रि.से. (२०४२) स उल्लेख जू कथं थ्व तुतः मात्राका छन्द समूह अन्तर्गत आर्या छन्दस चिना तःगु धका उल्लेख दु । Hanh (2014) या छन्द विश्लेषण कथं थ्व आर्या छन्द मजुसे मात्रासमक छन्दलिसे मिले जू व ।
- ८) चन्द्रगोमिनया अनुवाद ...अवलोकितेश्वर स्तोत्र’स ...पापविदारण मनोहरनाम लोकनाथ स्तोत्र’, ...कल्पमनोहरनाम लोकनाथ स्तोत्र’, सर्यादिपा रचित ...लोकेश्वर स्तोत्र’, चरपतिपाद रचित ...अवलोकितेश्वर स्तोत्र’ । थुकिइ सर्यादिपा धैगु नां चर्पतिपा अर्थात् चरपतिपाद धैगु खँवःयागु हे अपभ्रंश खः । (Hanh, 2012)
- ९) राष्ट्रिय अभिलेखालयस संग्रहित ताडपत्रस च्वयातःगु सफू, University Library of Cambridge स संग्रहित २ गू सफू व मिनाएभजु थम्हं हे नेपालय न्यानायंकूगु छगू सफूया लिधँसाय् थ्व अनुवादयाःगु खः ।
- १०) सिद्धि धैगु खँवःया अर्थ निष्पन्नता, पूर्णता अर्थात् पूर्ण जूगु खः । थःगु इच्छा पूर्णयायेया लागि हे सिद्धि प्राप्त याइगु खः । साधनापाखें सिद्धि प्राप्त जुइ । सिद्धि मध्ये सर्वोत्तमगु दक्व क्लेशावरण व ज्ञेयावरणयात फुका सम्येकसम्बोधि लाभ यायेगु खः धका विभिन्न बौद्ध तन्त्रय् उल्लेख जुया च्वंगु दु । सिद्धिया भेद विभिन्न तन्त्रय् विभिन्न कथं दु । थ्व तुतःस उल्लेख जुया च्वंगु अष्टसिद्धिया नां धलः तत्त्वज्ञानसंसिद्धि टीकास उल्लेख जुया च्वंगु कथं खः । थुकिइ अञ्जन, गुटिका, पादुका, सिद्धौषधि, मणि, मन्त्र, यक्षस्त्री व परपुरप्रवेश धका जम्मा च्यागू सिद्धिया व्याख्या याना तःगु दु । हानं साधनामाला, तिब्बती परम्परास थुकियात थी थी कथं वर्णन याना तःगु दु । लाल (२००५) स उल्लेख जू कथं थुपिं सिद्धिया व्याख्या थुकथं दु ।
- क) **अञ्जनसिद्धि** - सिद्धगु अजः मिखाय् इलेमात्रं हे छुनं वस्तु आवरणपाखें त्वपुया च्वंगु उम्ह ब्यक्तियात स्पष्ट खनेदयावइगु खः । थुकिया साधना विधि कृष्णयमारितन्त्रस उल्लेख जुया च्वंगु दु ।
- ख) **गुटिकासिद्धि** - थुकि साधना पाखें सिद्धगु गुलिवासः दयेकेगु व उगु वासः म्हुतुइ तयेमात्रं दक्व बुद्धक्षेत्र विचरणयाना बुद्धपिं पाखें धर्म श्रवण याये फैं । (वसन्ततिलक टीका उल्लेख जू कथं)
- ग) **पादुकासिद्धि** - थुकियात पादलेप धका नं धयातःगु दु । थ्व सिद्धि प्राप्तम्ह ब्यक्तिं सिद्धिसाधना पाखें सिद्धयाना तःगु लेप तयारयाना उगु लेप पालिइ इले धुनेवं क्षण मात्रं द्वलं योजनया दूरी पार यायेगु क्षमता प्राप्त जुइ ।
- घ) **सिद्धौषधि** - थुकियात विभिन्न बौद्ध तन्त्रय् सूतकसिद्धि, रससिद्धि, रसायन सिद्धि आदि नामं उल्लेख याना तःगु दु । थ्व सिद्धिपाखें लोहं अथवा सिजः आदि धातुयात लुं दयेका विइ फैंगु खः । बौद्ध इतिहासय् आचार्य नागार्जुन व श्रृपा

पाखें थुजागु सिद्धि प्रयोगयाना अनावृष्टि अकालया संकटयात मोचन याना विज्याःगु उल्लेख दु ।

ड) **मणिसिद्धि** - मनंतुना थें याये फैगु सिद्ध मणि

च) **मन्त्रसिद्धि** - मनंतुनाथें याये फैगु सिद्ध मन्त्र

छ) **यक्षस्त्री सिद्धि** - थुक्कियात यक्षिनासिद्धि, यक्षिणी सिद्धि धका नं धाइ । थ्व सिद्धिपाखें मनोहर रूपदुम्ह यक्षिणिपिं उपभोगयाये फै ।

ज) **पुरवेश सिद्धि** - प्रवेशाज्ञा मदुगु थासय् नं प्रवेश जुइफैगु सिद्धि ।

सन्दर्भ स्रोतः

- १) पाण्डेय, जनार्दन शास्त्री (संकलक), १९९४, **बौद्ध स्तोत्र संग्रह**, मोतिलाल बनारसीदास, वाराणसी ।
- २) पुरवार, सूर्या, २००२, **सिद्ध-साहित्य में व्यक्त समाज**, पी.एच.डी. उपाधिके लिए प्रस्तुत सोधसार, अलीगढ मुस्लिम विश्वविद्यालय, अलीगढ (अनलाइन) <https://core.ac.uk/download/pdf/144510291.pdf>
- ३) लाल, बनारसी, २०१३, **बौद्ध स्तोत्रों के पाठ की अनुशांसा एवं हित-लाभ**, धी: दुर्लभ बौद्ध ग्रन्थ सोध पत्रिका, भाग ५३, केन्द्रीय तिब्बती अध्ययन विश्वविद्यालय, सारनाथ, वाराणसीलाल बनारसी, २००५, **बौद्धतन्त्रों में सिद्धियाँ : स्वरूप एवं भेद**, धी: दुर्लभ बौद्ध ग्रन्थ सोध पत्रिका, अंक ४०, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, सारनाथ, वाराणसी ।
- ४) लोटस रिसर्च सेन्टर, २०६२, **स्तोत्रवाचन कला - पाठ्यपुस्तक**, लोटस रिसर्च सेन्टर, ललितपुर बौद्धविहारहरूको सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण तथा पुनरुत्थान युनेस्को परियोजना ।
- ५) वज्राचार्य पं. बै. आशाकाजी, २०४२ (५औं संस्करण), **बुंगघो नेपाले हःगु बौ** (नेपाल भाषाया वंशावली मणिरत्नमालाया छगू अंश), प्रकाशक - स्वयम् ।
- ६) वज्राचार्य कमलराज पानेजु, ने.सं. ११४०, **यल करुणामय (बुंगघः)या नित्यचर्या**, त्रिरत्न प्यला पौ, दँ १ ल्या: ३, बौद्ध विहार संघ, यल ।
- ७) वज्राचार्य, फणिन्द्ररत्न, ११२३ ने.सं., **बौद्ध स्तोत्र संग्रह** (नेपालभासं भाय् हिला), आशानन्द स्वधर्म विहार, थँहिति, येँ ।
- ८) सांक्रुत्यायन, राहुल, १९५८, **वज्रयान और चौरासी सिद्ध**, पुरातत्त्व निवन्धावलीमा प्रकाशित, किताब महल, इलाहाबाद <https://ia601601.us.archive.org/27/items/in.ernet.dli.2015.347448/2015.347448.PuratatvNibandhawali.pdf>
- ९) सिंह तुलसीलाल, ११३४ ने.सं., **चरपतिपादस्तोत्र पाठया जीवित परम्परा**, न्हू हिसि दँ पौ दँ ९ कछलाथ्व पारू ल्या ९, (अनलाइन) <https://archive.org/details/CharapatipadaStotrayaJivitParamparaByTulsiLalSingh>
- १०) Hahn, M., 2012. **Carpati's Avalokiteshvarastotra and its Tibetan Translations in Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute**, 93, 1-69. Retrieved January 4, 2021, from <https://www.jstor.org/stable/26491231>
- ११) Hahn, M., 2012. **Carpati's Avalokiteshvarastotra - Critical Edition of the Sanskrit Text and Its English Translation**[Available online] https://www.academia.edu/6937415/A114_Carpatits_Avalokitesvarastotra
- १२) Hahn, M., 2014. **A brief introduction into the Indian metrical system for the use of students** [Available Online] https://www.academia.edu/6353023/Michael_Hahn_A_brief_introduction_into_the_Indian_metrical_system_for_the_use_of_students
- १३) Shakya, M., 1997. **A hymn to Arya Avalokiteshvara by Carpatipada in Buddhist Himalaya - Journal of Nagarjun Institute of Exact Methods**, Vol VIII. No 1& 2, NIEM, Lalitpur.
- १४) www.tbrc.org, Buddhist Digital Resource Center, https://www.tbrc.org/?locale=en&both=yes#library_work_ViewByOutline-O2MS163914CZ188341%7CW1PD95844

वज्रयान सम्यक् दृष्टिका लागि योगाचार र माध्यमिक दर्शन

मिलन शाक्य

नागार्जुन बौद्ध अध्ययन संस्था

सारसंक्षेप

सबै धर्म प्रतीत्यसमुत्पन्न र चित्तकै प्रक्षेपण भएका हुँदा निःस्वभाव हुन्छन् । वज्रयानमा निःस्वभाव धर्महरू नै स्वभाव शुद्ध धर्महरू हुन । त्यस्तै मूल चित्त परि कल्पना र प्रक्षेपणबाट मुक्त हुन्छ । त्यो परिनिष्पन्न स्वभावको हुन्छ । त्यस्तो चित्तलाई शून्यता प्रभास्वरले पनि चिन्न सकिन्छ जुन वज्रयान अभ्यासको मुख्य केन्द्रबिन्दु हो । त्यो नै वज्रयानको सम्यक् दृष्टि हो । त्यो सम्यक् दृष्टिलाई राम्रोसँग बुझ्न वज्रयान साधकमा किन र कसरी योगाचार र माध्यमिक दर्शनको गहिरो ज्ञान हुनैपर्छ भन्ने बारेमा यस लेखमा विस्तृत रूपमा अध्ययन गरिएको छ । अतः यस क्रममा सबैभन्दा पहिले वज्रयान मार्गको बारेमा संक्षिप्त परिचय दिएर वज्रयान सम्यक् दृष्टिका आधार दर्शनका रूपमा मूल संस्कृत र मौल स्रोतहरूको आधारमा क्रमशः योगाचार र माध्यमिक दर्शनको व्याख्या यस लेखमा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जिका

श्रावकयान, महायान, पारमितायान, वज्रयान, मन्त्रनय, तन्त्र, हेतु (भूमि) तन्त्र, उपायतन्त्र, फलतन्त्र, तथागतगर्भ, सुगतगर्भ, प्रज्ञापारमिता, त्रि-धर्मचक्रप्रवर्तन, हेतुयान, फलयान, असंग, वसुबन्धु, परतन्त्र स्वभाव, परिकल्पित स्वभाव, परिनिष्पन्न स्वभाव, आलयविज्ञान, आलयज्ञान, क्लिष्टमनोविज्ञान, प्रवृत्तिविज्ञान, अनुत्तरयोग तन्त्र, पञ्चज्ञान, नागार्जुन, स्वभावशुद्धता, निःस्वभावता, प्रतीत्यसमुत्पाद, उत्पत्तिक्रम, सम्पन्नक्रम, शून्यता, महासूत्र ।

१) विषय प्रवेश

शाक्यमुनि बुद्धले संसारको रहस्यात्मक दुर्दशा अर्थात् सर्वव्याप्त दुःखको सदा सदाको लागि अन्त्यको बाटो देखाएर जानुभयो । उहाँ प्रज्ञा र करुणाको प्रतिमूर्ति हुनुहुन्थ्यो । यसको तात्पर्य उहाँले विभिन्न मानसिक भुकाव, अभिरुची, क्षमता र संस्कार भएका प्राणीहरूलाई दुःखबाट शाश्वत मुक्ति प्रदान गर्नुभयो । दुःखबाट मुक्त गरेर सबैलाई उहाँले बुद्धत्वसम्म पुग्ने मार्गमा स्थापित गरिदिनुभयो । उहाँको मुख्य आशय नै एउटालाई पनि नछोडिकन सबैका सबै प्राणीहरूको उद्धार गर्नु र ती सबैलाई बुद्धत्वको परम सुखदिनु नै थियो ।

शाक्यमुनि बुद्धले सूत्र र तन्त्रका अनेक उपदेशहरू प्रदान गर्नुभयो । सर्वप्रथम, उहाँले प्रदान गर्नुभएको सूत्रका उपदेशहरूमा श्रावकयानी, प्रत्येक बुद्धयानी र महायान पारमितायानी उच्च र गम्भीर खालका उपदेशहरू समेटिन्छन् । ती सबै उपदेशहरू उहाँले तीन ओटा व्यापक धर्मचक्र प्रवर्तनहरूमा प्रदान गर्नुभएको थियो । दोस्रो, उहाँले प्रदान गर्नुभएको महायान तन्त्रनय सम्बन्धी उपदेशहरूमा वज्रयानका अलौकिक उपदेशहरू पर्दछन् जस अन्तर्गत बुद्धधर्मको सबैभन्दा सूक्ष्म र गम्भीर सम्यक् दृष्टि साक्षात्कार गर्नका लागि उत्पत्तिक्रम तथा सम्पन्नक्रम र अत्यन्तै व्यापक एवं गम्भीर यौगिक ध्यान अभ्यासहरू समेटिन्छन् । वज्रयानको त्यो सबैभन्दा सूक्ष्म र गम्भीर सम्यक् दृष्टिका बारेमा श्रुतमयी, चिन्तनमयी र भावनामयी अभ्यास गर्नका लागि मुख्य पूर्वाधार दर्शन के हो ? के त्यो पूर्वाधार दर्शनको ज्ञानबिना वज्रयानको

सम्यक् दृष्टिलाई बुझ्न सकिन्छ ? ती प्रश्नहरूको आंशिक जवाफ त यो लेखको शीर्षकले नै दिइसकेको छ । वज्रयान सम्यक् दृष्टिको पूर्वाधार दर्शन माध्यमिक (मध्यमक) र योगाचार दर्शन हुन् । पक्कै पनि माध्यमिक र योगाचार दर्शनको ज्ञानबिना वज्रयानको सम्यक् दृष्टिलाई साक्षात्कार गर्न त परै जाओस् बुझ्न पनि सकिन्न । त्यसैले कसरी माध्यमिक र योगाचार दर्शनले वज्रयान सम्यक् दृष्टिलाई बुझ्ने आधार तयार पारिदिन्छ भन्ने विषय नै यो लेखको मुख्य अनुसन्धान प्रश्न हो । साथै त्यसलाई बुझ्नकालागि पनि आखिर वज्रयान भनेकै के हो त ? भन्ने बारेमा जानकारी प्राप्त गर्नु पनि उत्तिकै अनिवार्य भएकोले भूमि, मार्ग र फलको दृष्टिकोणले, मन्त्रको दृष्टिकोणले र गुह्यताको दृष्टिकोणले वज्रयानको संक्षिप्त परिचय दिने पनि यस लेखको उद्देश्य रहेको छ । यसका पूर्वागत अभ्यासका बारेमा पनि संक्षिप्त परिचय दिइने जमर्को गरिनेछ । नेवाः बुद्धधर्म पनि पारमितानय र वज्रयान दुवै मिश्रित महायान बुद्धधर्म परम्परा हो । त्यसैले नेवाः बुद्धधर्म साधकले पनि वज्रयानको सम्यक् दृष्टिलाई बुझ्नुपर्छ र साक्षात्कार पनि गर्नुपर्छ । त्यता तर्फ पनि केही ठोस योगदान होस् भन्ने उद्देश्यले पनि यो लेख तयार पारिएको हो ।

२) वज्रयानको मार्ग

बुद्धधर्म अन्तर्गत तीन यानहरू छन् । शास्त्रमा ती तीन यानलाई त्रिबोधि भनेर पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।^१ ती तीन यानहरू श्रावकयान, प्रत्येकबुद्धयान र सम्यक् सम्बोधियान हुन् । सम्यक् सम्बोधियानलाई महायान पनि भनिन्छ किनभने यसमा महाकरुणाबाट अभिप्रेरित भएर सारा सत्त्वहरूलाई संसारको दुःखबाट तारेर सम्यक् सम्बोधिसम्म पुऱ्याउन बोधिचित्तोत्पाद गरिन्छ । महायान दुई प्रकारको हुन्छ, पारमितानय र मन्त्रनय । यो वर्गीकरण अद्वयवज्र संग्रहमा पनि पाइन्छ :

महायानं च द्विविधम्, पारमितानयो मन्त्रनयश्चेति ।^२

वज्रयानका अनेक नामहरू मध्ये मन्त्रनय/

मन्त्रयान पनि एउटा नाम हो । यसलाई तन्त्रयान, उपाययान, गुह्यमन्त्रयान, फलयान, विद्याधरयान, सहजयान इत्यादि नामले पनि चिनिन्छ । पारमितायान हेतुयान हो भने मन्त्रयान फलयान हो । पारमितायानमा हेतु अर्थात तथागतगर्भलाई नै मार्गको आधारका रूपमा लिएर अभ्यास गरिन्छ भने वज्रयानमा फल अर्थात् बुद्धत्वलाई नै मार्गका रूपमा लिएर अभ्यास गरिन्छ । त्यसकारण यसलाई फलयान भनिन्छ । यसमा पारमिताहरूको अभ्यास पनि साथमै गरिन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने हेतु पारमिता र फल मन्त्रनयको एकलोलीभूतता अथवा एकाकार अभ्यास नै वज्रयान हो । कालचक्र तन्त्रको टीका विमलप्रभामा यही तथ्यलाई यसरी स्पष्ट पारिएको छ :

तदेव यानम्, मन्त्रनयं पारमितानयं फलहेत्वात्मकम्,
एकलोलीभूतं वज्रयानम् ।^३

राग, द्वेष, मोह जस्ता क्लेशहरू लाई उपाय कौशल्यद्वारा शून्यता ज्ञान (वज्र) मा परिणत गर्ने उपदेश वज्रयानले दिन्छ । त्यसकारण गुह्यसमाज तन्त्रमा राग द्वेष मोह वज्र वज्रयानप्रदेशक भनिएको हो ।^४

वज्रयानलाई तन्त्रयान पनि भनिन्छ । बौद्ध प्राज्ञिक जगत (academic world) मा तन्त्र र तान्त्रिक भन्ने शब्द नै बढी प्रचलनमा आएको पाइन्छ । वज्रशेखर तन्त्र अनुसार तन्त्रको अर्थ प्रबन्ध वा निरन्तरता हो ।^५ दर्शनको दृष्टिकोणबाट परिभाषित गर्नुपर्दा तन्त्र भनेकै त्रिविध प्रबन्ध, निरन्तरता वा सन्तति हो । समग्रमा तन्त्र मनको अविद्या देखि बोधिसम्मको सन्तति वा प्रबन्ध हो ।

त्रिविधं तन्त्रम् - हेतुतन्त्रम्, फलतन्त्रम् उपायतन्त्रं च ।
तत्रप्रकृतिप्रभास्वरमनादिनिधनं चित्तं बोधिचित्तम्,
सहेतुस्तद्बीजम् । कस्य बीजम् ? बोधेः । सम्यक्संबोधिः
फलम्, निरुत्तरफलत्वात् । .....एतान् हेतुफलोपायनधि
कृत्य ये देशनाप्रबन्धास्ते यथाक्रमं हेतुतन्त्रं फलतन्त्रमुपाय
तन्त्रं वा । (महामायातन्त्रम्)^६

अर्थात् महामाया तन्त्रका अनुसार “त्रिविध तन्त्र

भनेको भूमि (हेतु) तन्त्र, उपायतन्त्र र फलतन्त्र हुन् । यहाँ हेतु भन्नाले त्यो बीज हो जो प्रकृति प्रभास्वर अनादिनिधन (अनन्त) चित्त अर्थात् बोधिचित्त भन्ने बुझिन्छ । पुनश्च: के को बीज हो ? भनी प्रश्न गर्न सकिन्छ । जवाफ – बोधिको बीज । किनभने फल अनुत्तरफल अर्थात् सम्यक्सम्बोधि नै हो । त्यो हेतुफल र उपाय सम्बन्धी जुन देशना गरिएको हुन्छ त्यसलाई नै प्रबन्ध भनिन्छ । ..... प्रबन्ध भनेको हेतुतन्त्र, फलतन्त्र र उपायतन्त्र हो ।”

हेतुतन्त्र चित्तको स्वभाव हो । यो नै सुगतगर्भ हो । यसको बारेमा योगाचार दर्शनको खण्डभिन्न व्याख्या गरिनेछ ।

त्यस्तै फलतन्त्र भनेको त्यो हेतुतन्त्रको पूर्ण बोध वा साक्षात्कार हो । जब उपायतन्त्र मार्फत हेतुतन्त्र लाई छोपिराख्ने दुई आवरणहरू अर्थात् क्लेशावरण र ज्ञेयावरण पूर्ण रूपमा हटेर जान्छन्, तब हेतु तन्त्रको बोध हुन्छ । त्यही फलतन्त्र हो । अर्को शब्दमा भूमि वा हेतुमा सहज रूपले विद्यमान बोधिका गुणहरू त्यो हेतुतन्त्र लाई छोपिराख्ने आवरण वा मलहरू हटेर जाने बित्तिकै त्यस बोधि प्रस्फुटित हुन्छ र बुद्धत्वका रूपमा प्रकट हुन्छ ।

उपायतन्त्र वा मार्गतन्त्र त्यस्ता उपायहरू हुन् जसले हेतुतन्त्रलाई छोप्ने आगन्तुक मलहरूलाई शोधन गर्ने काम गर्दछन् । ती उपायहरू वज्रयानमा धेरै नै हुन्छन् । त्यसैले यसलाई उपाययान पनि भनिन्छ । उपाय अन्तर्गत क्रिया, चर्या, योग र अनुत्तर योग तन्त्रका अभ्यासहरू पर्दछन् । तल्लो तन्त्रका अभ्यासहरू अन्तर्गत निमित्त योग र अनिमित्त योग अभ्यास पर्दछन् भने अनुत्तर योग तन्त्र अनुसार क्लेशहरूलाई शोधन गर्ने उत्पन्नक्रम र सम्पन्न क्रम भावना विधि तथतासँग सम्बन्धित हुन्छ ।^{१५} ती उपायहरू हुन् : चित्तको मूल स्वभाव चिन्ने सम्यक् दृष्टि, धर्मताको पूर्ण ज्ञानमा केन्द्रित भावना र सम्यक् दृष्टि र भावनालाई सहायता गर्ने चर्या । ती उपायहरू सहितको उपायतन्त्र हेतुतन्त्र र फलतन्त्रलाई जोड्ने कडिका रूपमा रहन्छ ।

वज्रयानलाई गुह्यमन्त्रयान/मन्त्रनय पनि भनिन्छ । मन्त्रनय भन्ने शब्द त माथि नै उल्लेखित भइसकेको छ किनभने महायानलाई पारमितानय र मन्त्रनयमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने अद्वयवज्रको महायान सम्बन्धी परिभाषा त पहिले नै उल्लेख गरि सकेको छ । आठौं शताब्दीका आचार्य बुद्धगुह्यले वैरोचन अभिसम्बोधितन्त्रको आफ्नो टिकामा मन्त्रनय भन्ने शब्दको प्रयोग गरेका छन् ।^{१६} मन्त्र भन्ने शब्दको अर्थ मनको रक्षा हो । मन्त्रनय सांसारिक वा लौकिक मानिसहरूका द्वायात्मक लोकव्यवहार र विकल्पहरू भन्दा माथि हुन्छ । त्यसकारण तिब्बती गेलुग् परम्पराका संस्थापक सुमतिकीर्ति ज्ये चोंखापाज्यूका अनुसार मन्त्रले मनलाई लोकव्यवहार जन्य सांसारिक प्रतिभास, धारणा र विकल्पबाट बचाइ राख्दछ ।^{१७} यसको सम्बन्धमा गुह्य समाजतन्त्रमा यस्तो लेखिएको छ :

प्रतीत्योत्पद्यते यद्यदिन्द्रयैर्विषयैर्मनः । तन्मनो मननं ख्यातं,
कारकत्राणनार्थतः ॥ लोकाचारविनिर्मुक्तं, यदुक्तं
समयसंवरम् पालनं सर्ववज्रैस्तु मन्त्रचर्यैतिकथ्यते ॥^{१८}
(१८.६९-गुह्यसमाजतन्त्र)

अर्थात् इन्द्रिय, तिनका विषयहरू र तिनका आ-आफना विज्ञानहरूमा निर्भर भएर मनको उदय हुन्छ । मनको सांसारिक विकल्प र मननबाट रक्षा गर्ने भएर यो मन्त्रको नामले प्रसिद्ध छ । यो सांसारिक लोकाचार (लोकव्यवहार) मुक्त चर्या हो अर्थात् समय र संवर पालन गर्ने वज्रचर्या नै मन्त्रचर्या हो । यसलाई गोप्य राखिन्छ, किनभने धेरै मिथ्यादृष्टिले ग्रसित मानिसहरूका लागि यो अनुपयुक्त नै हुन्छन् । अशुद्ध आशय भएका साधकहरूले आफूलाई र अरूलाई हानि नै पुऱ्याउने भएर शान्तिकरण, पुष्टिकरण, वशीकरण र रौद्रीकरण जस्ता चर्याहरू^{१९,२०} का बारेमा मन्त्रनयमा सार्वजनिक रूपमा नभएर गुह्यरूपमा उपदेश दिइन्छ । यदि साधकको चित्त सूत्रयान (श्रावकयान र पारमितायान) का उपदेशहरू जस्तै संसारको दुःख, दुर्लभ मनुष्य शरीर, अनित्य, कर्मफल, शरणगमन, मैत्री, करुणा, बोधि चित्तोत्पाद, पारमिता

अभ्यास र सर्वधर्म निःस्वभावताका बारेमा गहिरो ज्ञान र बोधले परिपक्व नै भएको छैन भने मन्त्रयानका अभ्यासहरू त्यो साधकका लागि हानिकारक सिद्ध नै हुने गर्छ । सुमतिकीर्ति ज्ये चोखापाज्यूका अनुसार पनि यसलाई ती व्यक्तिहरूबाट गोप्य नै राखिन्छ जो यस मार्गका लागि तैयार नै भएका हुँदैनन् ।^{१२}

प्रारब्धका हिसाबले महायानका पारमितानय र मन्त्रनयका बीचमा कुनै पनि विशेष भिन्नता छैन किनभने दुवै नयहरूमा सुरुमा बोधिचित्तोत्पाद नै गर्नुपर्छ र अन्तमा दुवैमा सम्यक्सम्बोधि नै लाभ गर्ने हो । भिन्नता केवल उपायमा मात्र रहन्छ । बुद्धत्वसम्म अति शीघ्र पुग्नकालागि गुह्यमन्त्रनयमा धेरै नै उपायकौशल्यहरू छन् । उपायकौशल्यहरूको सदुपयोग गर्नमा वज्रयानी साधकहरू पोख्त नै हुन्छन् । तर त्यसमा पनि एउटा अति महत्त्वपूर्ण शर्त हुन्छ । पारमितानय र श्रावकयानका उपदेशहरूको ज्ञान र अभ्यासमा पारंगत संस्कार सम्पन्न साधकले मात्र त्यस्ता उपायहरू गर्न सक्दछन् । त्यसैले नै वज्रयानी लक्षण सम्पन्न गुरुहरूले वज्रयानी उपदेशहरू दिनु पूर्व शिष्यहरूको जाँच गर्नुहुन्छ र शुरुमा उनीहरूलाई श्रावकयान र पारमितानयका उपदेशहरूको अभ्यास नै गर्न लगाउनुहुन्छ । त्यसलाई पूर्वागतचर्या (डोन्डो) भनिन्छ । यो सम्बन्धमा बुद्धधर्म साधक तथा विद्वान रेजिनाल्ड रे ज्यूको कथन पनि यहाँ सान्दर्भिक नै देखिन्छः सबैभन्दा पहिले साधकले श्रावकयानको अभ्यास गर्नुपर्छ, त्यसपछि महायान (पारमितानय) को अभ्यास गर्नुपर्छ । त्यसपछि मात्र अन्ततः साधकले वज्रयानको अभ्यास गर्नुपर्छ । हरेक माथिल्लो यान तल्लो यानमा निर्भर हुन्छ । श्रावकयानले (महायानका) दुई यानहरू अर्थात् पारमितानय र मन्त्रनयको आधारका रूपमा काम गर्छ ।^{१३} अतः साधकले सर्वप्रथम श्रावकयानका सामान्य उपदेशहरूको अभ्यास गरेर त्रिरत्नमा शरण लिन्छन् । यसरी उनको मार्गमा प्रवेश हुन्छ । अनि उनले शील, समाधि र प्रज्ञाको शिक्षा लिन्छन् र अभ्यास गर्छन् । त्यसपछि उनले बोधिसत्त्वयान अर्थात् पारमितानयको अभ्यास गर्छ जस अन्तर्गत बोधिचित्तोत्पाद गरेर सारा

प्राणीहरूको उद्धार गर्नका निमित्त बोधिसत्त्वसंवर ग्रहण गरेर उनी षट्पारमिता अभ्यासमा डटेर लागि पर्छन् । पारमिताहरू सारा प्राणीहरूलाई महाकरुणावश उद्धार गर्ने उपाय र यथाभूत दर्शन गराउने प्रज्ञापारमिता पनि हुन् । त्यसपछि मात्र साधक वज्रयान अभ्यासका लागि एक योग्य पात्र बन्न पुग्छ ।

श्रावकयान, पारमितायान र वज्रयानका उपदेशहरू शाक्यमुनि बुद्धले विभिन्न धर्मचक्र प्रवर्तनमा प्रदान गर्नुभएको थियो । चौरासी सिद्धहरू मध्ये कै एक सिद्ध नडपाद (नारोपा) द्वारा लिखित *सेकोदेश टीकाका* अनुसार,

गृध्रकूटे यथाशास्त्रा प्रज्ञापारमितानये ।

तथा मन्त्रनये प्रोक्ताश्रीधान्ये धर्मदेशना ।^{१४}

अर्थात् जसरी गृध्रकूट पर्वतमा प्रज्ञापारमितानय को देशना गरियो त्यसरी नै श्री धान्य (धान्यकटक पर्वतमा) मन्त्रनयको देशना गरिएको थियो । जसरी शाक्यमुनि बुद्धले पहिलो धर्मचक्र प्रवर्तन अन्तर्गत सारनाथमा श्रावकयानका उपदेशहरूको देशना गर्नुभएको थियो त्यसरी नै प्रज्ञापारमिता र महाकरुणाका बारेमा उहाँले दोस्रो र तेस्रो धर्मचक्र प्रवर्तन अन्तर्गत गृध्रकूट पर्वत, वैशाली इत्यादि ठाउँहरूमा देशना गर्नुभयो । त्यसरी नै उहाँले वज्रयानका उपदेशहरूको देशना धान्यकटक पर्वत (हाल भारतको आन्ध्र प्रदेश स्थित गुन्टुर जिल्लामा अवस्थित) मा गर्नुभयो । पछि समय आएपछि जिनचित्ताभिप्राय परम्परा, विद्याधर सांकेतिक परम्परा एवं पुद्गल कर्ण परम्पराबाट^{१५} र पछि सातौँ आठौँ शताब्दितिर ८४ सिद्धहरूबाट वज्रयान उपदेशहरूको व्यापक प्रचार प्रसार हुनथाल्यो ।

३) वज्रयानका आधार दर्शन

वज्रयानको भूमि, मार्ग र फलका बारेमा संक्षिप्त फलक त माथि नै प्रस्तुत गरि सकिएको छ । भूमि, मार्ग र फलको प्रबन्ध वा सन्ततिलाई नै तन्त्र भनिन्छ । त्यसैले माथि कै प्रस्तुतिका अनुसार यसलाई भूमितन्त्र,

उपायतन्त्र र फलतन्त्र पनि भनिन्छ । वज्रयान फलयान भएकोले वज्रयानको यो भूमितन्त्र, उपायतन्त्र र फलतन्त्रका बारेमा बुझ्न र बोध गर्नका लागि प्रज्ञापारमिताको सम्यक् ज्ञान साधकमा सुरुदेखि नै हुनैपर्छ । प्रज्ञापारमिताको सम्यक् ज्ञानका लागि भगवान् बुद्धले दोस्रो र तेस्रो धर्मचक्र प्रवर्तनमा देशना गर्नुभएको क्रमशः गम्भीर र विपुल प्रज्ञापारमिताको ज्ञान अपरिहार्य हुन्छ । दोस्रो धर्मचक्र प्रवर्तनको आधारमा पछि माध्यमिकदर्शन विकसित भएको हो र तेस्रो धर्मचक्र प्रवर्तनको आधारमा योगाचार, चित्त मात्र वा विज्ञानवाद विकसित भएको हो । त्यसैले दोस्रो धर्मचक्र प्रवर्तनका प्रज्ञापारमिता सूत्रहरूको गम्भीर र व्यवस्थित व्याख्या माध्यमिक दर्शन हो भने तेस्रो धर्मचक्र प्रवर्तनका प्रज्ञापारमिता सम्बन्धी सूत्रहरू जस्तै संधिनिर्मोचन सूत्र, लंकावतार सूत्र इत्यादिको गम्भीर र व्यवस्थित व्याख्या योगाचार वा चित्त मात्र दर्शन हो । त्यसैले माध्यमिक र योगाचार दर्शनको राम्रोसँग अध्ययन नगरीकन दोस्रो र तेस्रो धर्मचक्र प्रवर्तनका क्रमशः गम्भीर र व्यवहारिक प्रज्ञापारमिता सम्बन्धी बुद्ध वचनहरू सहजै बुझ्न सकिँदैन र ती दुई दर्शनमा व्याख्या गरिएको प्रज्ञापारमिताको ज्ञान नै भएन भने वज्रयानमा प्रवेश पनि गर्न सकिन्न । यस्तो पूर्वाधार बिना नै वज्रयान अभ्यासमा प्रवेश गरिएको खण्डमा त्यो कर्मकाण्डका लागि मात्र हुनेछ । योगाचार र माध्यमिक दर्शनको ज्ञानको मुख्य आधार वैभाषिक र सौत्रान्तिक नै हुन् । त्यसैले हेवज्रतन्त्रमा यस्तो लेखिएको छ :

भगवानाह - पोषधं दीयते प्रथमं तदनु शिक्षापदं दशम् ।
वैभाष्यं तत्र देशेत् सूत्रान्तं वै पुनस्तथा ॥९॥
योगाचारं ततःपश्चात् तदनु मध्यमकं दिशेत् ।
सर्वमन्त्रनयं ज्ञात्वा तदनु हेवज्रमारभेत् ।
गृहिणयात् सादरं शिष्यःसिध्यते नात्र संशयः ॥१०॥
(विनयपटलो नामाष्टमः, हेवज्रतन्त्र)^{१६}

अर्थात् भगवान्ले भन्नुभएको छ, “पहिले उपोषध व्रतको शिक्षा दिइनुपर्छ, अनि दश शिक्षापद (दश कुशल कर्मका शिक्षा) दिइनुपर्छ । त्यसपछि वैभाषिक दर्शनको

देशना गरिनुपर्छ र पुनः सौत्रान्तिक दर्शनको शिक्षा दिइनुपर्छ । तत्पश्चात् योगाचारको देशना गरेपछि मात्र पछि माध्यमिकदर्शनको देशना गरिनुपर्छ । अनि सबै मन्त्रको ज्ञान भएपछि मात्र हेवज्रको शिक्षा आरम्भ गरिनुपर्छ । यसरी शिक्षालाई आदरपूर्वक ग्रहण गरेको कारणले शिष्यले सिद्धि लाभ गर्छन् । त्यसमा कुनै शंका नै छैन ।” यही कुरालाई अद्वयवज्र संग्रहमा यसरी बताइएको छ :

तत्रत्रीनियानानि, श्रावकयानं प्रत्येकयानं महायानं चेति ।
स्थितयश्चतस्रः, वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचारं-
मध्यमकभेदेन । तत्रवैभाषिकस्थित्याश्रावकयानं प्रत्येकयानं
च व्याख्यायते । महायानं च द्विविधम्, पारमितानयो
मन्त्रनयश्चेति । तत्रपारमितानयः सौत्रान्तिक-योगाचार-
मध्यमकस्थित्या व्याख्यायते । मन्त्रनयस्तु योगाचार-
मध्यमकस्थित्या व्याख्यायते ।

(३. तत्त्वरत्नावली, अद्वयवज्र संग्रह)^{१७}

अर्थात् “तीन यानहरू हुन्छन्, ती हुन् : श्रावकयान, प्रत्येकयान र महायान । यी तीन यानहरू वैभाषिक, सौत्रान्तिक, योगाचार र माध्यमिक जस्ता चार दर्शन प्रस्थानमा स्थित छन् । ती मध्ये वैभाषिकमा स्थित रहेर श्रावकयान र प्रत्येकयानको व्याख्या गरिन्छ । महायान पनि दुई प्रकारका छन्, पारमितानय र मन्त्रनय । ती दुई मध्ये पारमितानय चाहिँ सौत्रान्तिक, योगाचार र माध्यमिकमा स्थित रहेर व्याख्या गरिन्छ भने मन्त्रनय चाहिँ योगाचार र माध्यमिकमा स्थित रहेर व्याख्या गरिन्छ ।”

अद्वयवज्रको उपर्युक्त कथन अनुसार वज्रयानको व्याख्या योगाचार र माध्यमिक दर्शनमा स्थित रहेर गर्नुपर्छ । त्यसैले यहाँ वज्रयान सम्यक् दृष्टिका लागि योगाचार र माध्यमिक दर्शनका ज्ञान अपरिहार्य हुन्छ ।

३.१ वज्रयान सम्यक् दृष्टिका लागि योगाचार दर्शन

भगवान् बुद्धले वैशाली र अन्य ठाउँहरूमा

देशना गर्नुभएको तेस्रो धर्मचक्र प्रवर्तनका उपदेशहरूको आधारमा चौथो शताब्दिका महायान बौद्धाचार्य असङ्गले योगाचार दर्शनको प्रतिपादन गरे । तेस्रो धर्मचक्र प्रवर्तनका उपदेशहरू लंकावतार सूत्र, संधिनिर्मोचन सूत्र र अन्य सूत्रहरूमा सुरक्षित छन् । पछि असङ्गको भाइ वसुबन्धुले विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि जस्ता ग्रन्थहरू लेखेर यसलाई चित्त मात्र वा विज्ञानवादका रूपमा विकसित गरेको पाइन्छ । असङ्ग र वसुबन्धु पश्चात् योगाचार परम्पराका धेरै नै निकायहरू विकसित भए । ती मध्ये प्रमुख निकाय सत्याकारवादि निकाय र मिथ्याकारवादि निकाय थिए । ज्ञानगत नीलाकार, पीताकार आदिलाई जसले ज्ञानस्वरूप (ज्ञानस्वभाव) स्वीकार गरेर तिनको सत्यतः (वस्तुतः) सत्ता स्वीकार्छन् अर्थात् जसले तिनको सत्ता कल्पित होइन भनी मान्छन् तिनलाई सत्याकारवादी भनिन्छ । ज्ञानमा उत्पन्न (ज्ञानगत) नीलाकार, पीताकार आदि ज्ञान स्वरूप होइन । त्यसैले तिनको वस्तुतः (सत्यतः) सत्ता हुँदैन तर ती वासनाजन्य एवं नितान्त कल्पित हुन् । यस्तो मान्यता जसको हुन्छ, तिनलाई नै मिथ्याकारवादी भनिन्छ ।

योगाचार अनुयायीहरूलाई आगम अनुयायी र युक्ति अनुयायीका रूपमा पनि विभाजन गर्न सकिन्छ । जसले आर्य असंगका पाँच भूमिशास्त्र जस्तै योगाचारभूमि, योगाचार भूमि निर्णय संग्रह, योगाचार भूमौ वस्तु संग्रह, योगाचार भूमौ वस्तु संग्रह, योगाचार भूमौ पर्याय संग्रह र योगाचार भूमौ विवरण संग्रहलाई आधार मानेर पदार्थहरूको व्यवस्था गर्छन् र आलयविज्ञान, क्लिष्ट मनोविज्ञान आदिका सत्ता स्वीकार गर्छन्, उनीहरूलाई आगमानुयायी भनिन्छ । दिङ्नागको प्रमाणसमुच्चय र धर्मकीर्तिका सात वर्गीय प्रमाणशास्त्र जस्तै प्रमाणवार्तिक, प्रमाणविनश्चय, न्यायविन्दु, हेतुविन्दु, सम्बन्ध परीक्षा, सन्तान्तर सिद्धि र वादन्याय को आधारमा जसले पदार्थ मीमांसाको स्थापना गर्दछन् तथा घट (गाग्रो), पट (कपडा) आदि पदार्थहरूलाई बाह्यार्थत्वबाट शून्य सिद्ध गरेर आठ विज्ञान आदिलाई खण्डन गर्दछन्, तिनलाई नै युक्तिअनुयायी भनिन्छ । मैत्रयको उपदेशमा आधारित

आचार्य असंगले नै लेख्नु भएको पाँच शास्त्रीय ग्रन्थहरू तथा उहाँले लेख्नु भएका अन्य ग्रन्थहरू जस्तै महायान संग्रह, अभिधर्म समुच्चय जस्ता ग्रन्थ र वसुबन्धुका ग्रन्थहरू पनि आगम अनुयायीका प्रमुख ग्रन्थहरू हुन् । त्यसकारण असङ्ग, वसुबन्धु र अन्य योगाचार अनुयायीहरू आगम अनुयायी थिए भने दिङ्नाग, धर्मकीर्ति आदि युक्ति अनुयायी योगाचारी थिए । पछि दिङ्नाग र धर्मकीर्तिले व्याख्या गरेको युक्तिमा आधारित योगाचार दर्शनलाई माध्यमिकदर्शनमा पनि गाभियो जसको फलस्वरूप योगाचार माध्यमिक नामक एउटा नवीन परम्परा नै बनेको थियो जसको सूत्रधार ज्ञानगर्भ, शान्तरक्षित र कमलशील थिए । त्रिस्वभाव निर्देश, अष्टविज्ञान र तथागतगर्भ सम्बन्धी दर्शनको व्याख्या योगाचार परम्पराको विशेषता हो । त्रिस्वभाव भन्नाले परतन्त्र स्वभाव, परिकल्पित स्वभाव र परिनिष्पन्न स्वभाव हुन् भने आठ विज्ञान भन्नाले ६ इन्द्रियात्मक प्रवृत्ति विज्ञान, क्लिष्ट मनोविज्ञान र आलयविज्ञान हुन् ।

माथि भनिएँ भैं भूमितन्त्र, फलतन्त्र र उपायतन्त्र मा भूमितन्त्र नै सुगतगर्भ हो । यसलाई वज्रयानमा मूल चित्त अनादिनिधन, प्रपञ्चातीत, शाश्वत-उच्छेदान्त, अपतित, धर्मता, तथता आदि अनेक विशेषण पदहरूद्वारा विभूषित गरिएको हुन्छ । आदिमहाअनाहत बिन्दु, प्रज्ञापारमिता, महामुद्रा, नित्यज्ञान आदि त्यसका अन्य पर्यायवाचीहरू हुन् । (गम्भीर आभ्यन्तर अर्थ टीका, पृ. १८ ए, रुमतेक, सिक्किम संस्करण) यो नै संवृति बोधिचित्त र परमार्थ बोधिचित्तको युगनद्धता हो । यो सांसारिक चित्तको गोचर होइन । यसलाई हेतु किन भनिन्छ भने यस चित्तको स्वभावलाई उपायद्वारा चिन्न सकिएन भने यो संसारको रूपमा प्रतिभासित हुन्छ । यसलाई चिन्न सकियो भने यो निर्वाणको रूपमा उदय हुन्छ । त्यसैले यो संसार र निर्वाण दुवै प्रतिभासको हेतु हो । यसलाई प्रकृतिस्थ गोत्र पनि भनिन्छ । दुग्ज्योम् रिन्पोछेज्यूका अनुसार यो हेतुतन्त्र रूपी चित्तले शून्यताका रूपमा धर्मकायका बोधि लक्षणहरू उत्पन्न गराउँदछ भने प्रतिभासका रूपमा यसले बुद्धको रूपकाय पैदा गर्दछ ।^{१८}

चित्तको प्रबन्धको यस्तो लक्षण भएकोले नै यो प्रकृतिस्थ गोत्र हो । अधि भनिए भ्रै संसार र निर्वाणको मूलभूमि वा हेतु भएको कारणले यो आलयज्ञान हो । वास्तवमा भन्ने हो भने यो नै योगाचारले व्याख्या गरेको अनाश्रव बीज हो जो परिनिष्पन्न स्वभावको हुन्छ ।

यस हेतुतन्त्र, अनाश्रव बीज वा तथागतगर्भका बारेमा योगाचारकै अर्को ग्रन्थ महायानोत्तरतन्त्रशास्त्रमा विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ । आचार्य असंग विरचित महायानोत्तरतन्त्रशास्त्रको टीका अनुसार तथागतगर्भ शुरु देखि नै शुद्ध (आदिशुद्ध) भएपनि विभिन्न प्रकारका मलहरूले त्यसलाई छोपेका हुन्छन् ।

शुद्धचुपक्लिष्टतायोगात् निःसंक्लेशविशुद्धितः ।

अविनिर्भागधर्मत्वादानाभोगाविकल्पतः ।¹⁹

अर्थः यो (तथागतगर्भ चित्त) शुद्ध हुन्छ तर क्लेश उपक्लेशहरूद्वारा जोडिएका (छोपिएका) हुन्छन् र पूरै निःसंकलिष्ट हुँदाहुँदै पनि विशुद्ध पार्नु पर्ने हुन्छ । धर्म (बुद्धत्वका गुण) हरू अभिन्न (भएपनि प्रस्फुटित हुन पाएका हुँदैनन्) । त्यो अनाभोग (स्वतस्फूर्त) र निर्विकल्प हुन्छ । त्यसकारण ती मल वा क्लेशहरू आगन्तुक मात्र हुन्छन्, चित्तकै अभिन्न अङ्ग चाहि होइनन् । ती मलहरू (परिकल्पित क्लिष्ट मनोविज्ञान) ले प्राणीको तथागतगर्भलाई साँच्चिकै अलिकति पनि क्षति पुऱ्याउन सक्दैन । तिनीहरूले खालि त्यसलाई छोपिराख्ने मात्रै काम गर्दछन् । अतः आफूभित्र सुरुदेखि नै बुद्धत्वको सुख नै लुकेर बसेको छ भन्ने सत्य नजानेर प्राणीहरू बाह्य क्षणिक सुखको खोजीमा संसारमा यत्रतत्र भौतारिरहेका हुन्छन् र तीन प्रकारका दुःखहरू (दुःख दुःखता, विपरिणाम दुःख र संस्कार दुःख) अनवरत रूपमा भोगि राखेका हुन्छन् । त्यसैले उपाय वा मार्गतन्त्रको अभ्यासले आफूभित्र विद्यमान बुद्धत्वलाई अनावरण गरिन्छ र बुद्ध नै भइन्छ । यही कुरालाई हेवज्रतन्त्रमा यसरी बताइएको छ :

सत्त्वा बुद्धा एवकिन्तु आगन्तुकमलावृताः ।

तस्यापकर्षणात् सत्त्वा बुद्धा एव न संशयः ॥ (२/४/६९)
न बुद्धो लभते अन्यत्रलोकधातुषु कुत्रचित् ।

चित्तमेव हि संबुद्धो न बुद्धोन्यत्रदर्शितः ॥

(२/४/७०, हेवज्रतन्त्र)²⁰

अर्थात् “सत्त्वहरू बुद्ध नै हुन् । तर उनीहरू आगन्तुक मलले घेरिएका हुन्छन् । ती आगन्तुक मल हटेर जाने बित्तिकै उनीहरू बुद्ध नै हुन् । त्यसमा कुनै शंका नै छैन । बुद्धहरू अन्य लोकधातुहरू कहीं पनि भेटिदैनन् । चित्त नै संबुद्ध हो । त्यसैले बुद्ध अन्यत्र देखिदैनन् ।”

त्यसकारण, वज्रयानको मुख्य उद्देश्य भनेकै त्यो हेतुतन्त्र वा तथागतगर्भ (सुगतगर्भ) वा अनाश्रव बीजलाई फलकै रूपमा भावनाभ्यास गरेर साक्षात्कार गर्नु हो । योग र भावनाभ्यासले नै त्यो साक्षात्कार वा बोध तर्फ भ्रनभ्रन नजिक लगिदिन्छ । उदाहरणका लागि साधकले आफैलाई सम्यक् सम्बोधि प्राप्त बुद्ध वा बोधिसत्त्वका रूपमा भावना गर्दछन् । उपायतन्त्र अर्न्तगत त्यस्तो भावना (visualization) अभ्यास आफूमा अन्तर्निहित सहज तथागतगर्भ जसलाई वज्रयानको भाषामा समयसत्त्व पनि भनिन्छ, को विशुद्ध भावनामय आदर्श (Visualized Pure Ideal) हो । परिनिष्पन्न स्वभावमा आधारित यो विशुद्ध भावनामय आदर्श अभ्रै भावनामा नै सीमित भएपनि क्लिष्टमनोविज्ञानजन्य परिकल्पित स्वभावको ठीक उल्टो हो । त्यसैले रेजिनाल्ड रे महोदय भन्छन्, सबै चित्तकै हेराईमा भर पर्छन् । त्यसकै आधारमा हामीले संसार र निर्वाणलाई यसरी लिन सक्छौं । विशुद्ध संवृत्ति संसार अर्थात् परतन्त्रलाई विकल्पको चशमाले हेर्नु हो जसमा हामीले आत्मभाव र बाह्यार्थ आरोपण गर्छौं (परिकल्पित स्वभाव) जबकि निर्वाण त्यही विशुद्ध संवृत्ति संसार अर्थात् परतन्त्रलाई परिकल्पित स्वभाव रहित भएर हेर्नु हो जसरी भगवान् बुद्धले आफ्नो बोधिप्राप्तिको रातमा हेर्नुभएको थियो । यही परिनिष्पन्न स्वभाव हो ।²¹ वज्रयानमा यो विशुद्ध संवृत्ति संसार वा धर्मको अत्यन्तै ठूलो महत्त्व छ । यही परिकल्पित स्वभावरहित परिनिष्पन्न स्वभावमा रहेर विशुद्ध संवृत्ति संसारमा गरिने वज्रयानी पूजाविधिहरू, मुद्राहरू इत्यादिको अभ्यासले हाम्रो आत्म केन्द्रत अहम् विस्तारै बिलाएर

जान्छ र तथागतगर्भ साँच्चै तथागतकै रूपमा परिणत हुन्छ । खुल्ला एवं शून्य प्रभास्वर प्राणीको नैसर्गिक र मूल स्वभाव हो । अतः त्यसलाई चिनेर त्यसमा अनाभोग (स्वतःस्फूर्त) रूपमा आराम गरी बस्नु नै यसको सहज क्षमता हो ।

यो त भयो अनाश्रव बीज । तर योगाचार दर्शनका अनुसार बीज आश्रव र अनाश्रव गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । ती दुइटै बीज आलयविज्ञानमा रहन्छ । आश्रव बीज भनेका कर्मका बीजहरू हुन् । कर्मका बीजहरू संगृहित भएर रहने भएर नै आलयविज्ञान भनिएको हो । मिथ्यादृष्टि वश संसारमा दुःख भोगिरहेका प्राणीहरूले सबै कुरालाई ठोस बाह्य वस्तुका रूपमा आफूले पञ्च इन्द्रिय मार्फत भोगिरहेको छु भन्थान्छन् । तर योगाचारका अनुसार त्यो मिथ्यादृष्टि हो । वास्तवमा भन्ने हो भने ती सबै बाह्य ठोस धर्म होइनन्, षड्विज्ञान जस्तै चक्षुर्विज्ञान, श्रोत्रविज्ञान, घ्राणविज्ञान, जिह्वाविज्ञान, कायविज्ञान र मनोविज्ञानले विज्ञानमा पारेको छापहरूलाई नै प्राणीहरूले भोगिरहेका हुन्छन् । ती छापहरूलाई परतन्त्र भनिन्छन् । तर ती परतन्त्रात्मक छापहरूलाई बारंबार भोगेपछि रात्रिसँग चिनिन्छ । त्यसलाई प्रवृत्ति विज्ञान भनिन्छ । त्यसैले प्रवृत्ति विज्ञानको मुख्य आधार त्यही विज्ञान हो जसलाई आलय विज्ञान भनिन्छ । त्यो परतन्त्रतात्मक छापहरूलाई अविद्यावश वा सम्यक् रूपमा चिन्न नसकेर बाह्यार्थ आरोपण गरिन्छ र त्यो सम्पूर्ण आलयविज्ञानलाई पनि आत्म ठानिन्छ । त्यसपछि क्लिष्टमनोविज्ञानको उदय हुन्छ र तदनुसार नै प्रवृत्तिविज्ञानले चिन्ने काम गरिराखेको हुन्छ । क्लिष्टमनोविज्ञान कै कारण आलयविज्ञानका छापहरूलाई विद्यमान नै नभएका बाह्यार्थ आरोपण र आत्म ठानिसके पछि विभिन्न मिथ्याकल्पनाहरू एकपछि अर्कोगरी पैदा भइरहन्छन्, त्यसलाई नै परिकल्पित स्वभाव भनिन्छ । त्यसैले वसुबन्धुले पनि विज्ञप्तमात्रतासिद्धि ग्रन्थमा परिकल्पित स्वभावका बारेमा यस्तै परिभाषा दिएका छन् :

येन येन विकल्पेन यद् यद् वस्तु विकल्प्यते ।

परिकल्पितएवासौ स्वभावो न स विद्यते ॥२०॥

(त्रिंशिकाविज्ञप्तिकारिका)

अर्थात् जुनजुन विकल्पद्वारा जे जे वस्तुहरू विकल्पित हुन्छन्, (वस्तुहरूको) त्यो स्वभाव नै परिकल्पित हो । किनभने त्यो (परिकल्पित) स्वभाव वस्तुतः विद्यमान हुँदैन ।^{२२}

परतन्त्रस्वभावस्तु विकल्पः प्रत्ययोद्भवः ।

अत्र विकल्प इति परतन्त्रस्वरूपमाह ।^{२३}

अर्थात् परतन्त्र स्वभावको प्रत्ययमा आधारित भएर विकल्पहरूको उद्भव हुन्छ । यहाँ विकल्प शब्द परतन्त्र स्वरूपलाई भनिएको हो । किनभने “परतन्त्र”लाई कल्पना बुद्धिद्वारा अनेक प्रकारका कल्पनाहरू गरिन्छ र यही नै परिकल्पित लक्षण अर्थात् बाह्यार्थारोपणको आधार हो । यदि षड्इन्द्रिय विज्ञानद्वारा आलयविज्ञानमा पर्न आएका परतन्त्रात्मक छापहरू वा वस्तुलाई जस्ताको तस्तै चिनेर बाह्यार्थ आरोपण र आत्म नठानेको भए परिकल्पित विकल्पहरू वा परिकल्पित लक्षणको उदय हुने नै थिएन । त्यति बेलाको अवस्था मुक्त अवस्था हुने थियो । त्यतिखेर चित्त सधैं परिनिष्पन्न स्वभावमा मै रहिरहन्थ्यो । त्यसैले वसुबन्धुले त्रिस्वभाव निर्देशमा परिनिष्पन्न स्वभावका बारेमा यस्तो भन्नुभएको छ :

उक्त परतन्त्रः । परिनिष्पन्न कथमित्यत आहः निष्पन्नस्तस्य पूर्वेण सदा रहिता तु या ॥ २१ ॥^{२४}

अर्थात् परतन्त्र लक्षण (का बारेमा) बताइयो । परिनिष्पन्न स्वभाव कस्तो हुन्छ ? त्यस (परतन्त्र) पूर्व (परिकल्पित लक्षण) रहित जुन स्वभाव छ त्यो नै परिनिष्पन्न स्वभाव हो । वास्तवमा वज्रयानमा बताइएको हेतुतन्त्र वा आदिशुद्ध, निष्प्रपञ्च, प्रकृतिष्ठ गोत्र प्रभास्वर को स्वभाव परिनिष्पन्न हुन्छ । वज्रयानका अद्वितीय र असाधारण उपायहरूको अभ्यास द्वारा साधकले क्लिष्टमनोविज्ञानको यो भ्रान्तिलाई सदा सदाको लागि अन्त गर्दछन् । अनि क्लिष्टमनोविज्ञानका सबै भ्रान्तिमय

प्रतिभासहरू चित्त अर्थात आलयविज्ञानकै निर्माण मात्र हुन् भन्ने कुराको बोध गरिन्छ । त्यसैले आलयविज्ञानमा छापका रूपमा रहेका परतन्त्र धर्महरू सुरुदेखि नै परिकल्पित स्वभावबाट मुक्त परिनिष्पन्न स्वभावका हुन्छन्, शून्य हुन्छन् र सारहिन हुन्छन् । तर प्राणीले यो कुरा बोध गर्न सक्दैनन् किनभने उनीहरूलाई यस संसारलाई सधैं ठोस, सत्, सस्वभाव र आलयविज्ञान भन्दा अलग रूपमा ग्रहण गर्ने बानी नै परिसकेको हुन्छ । आलयविज्ञान क्षण क्षणमै बदलिरहन्छन् । एकछिन अघि एउटा विज्ञान थियो भने अहिले अर्कै विज्ञान भइसकेको हुन्छ । त्यसरी नै यो निरन्तर परिवर्तनको प्रवाहमा हुन्छ । तर अविद्यामा चुर्लुम्म डुबेका सत्त्वहरूलाई त्यो विज्ञान नित्य लाग्दछन् । त्यसमा आत्मा देख्छन् उनीहरूले । त्यसैले त क्लिष्टमनोविज्ञान पैदा हुनजान्छ । हाम्रो यो विज्ञान अनादिकाल देखि नै आलयविज्ञानकै अवस्थामा रहदै आएको छ किनभने यसमा अनगिन्ती पूर्व जन्महरू देखि कर्मका बीज र वासनाहरू संगृहित हुँदै आएका छन् । ती कर्मका बीज र वासनाहरूको घर भएकोले पनि यसलाई सर्वबीजक आलयविज्ञान भनिएको हो । यो आलयविज्ञान रहेसम्म प्राणीहरूले कर्मको फल भोगिरहनु पर्छ र यो संसार निरन्तर रूपले चलिरहन्छ । त्यसैले अविद्याले ग्रसित प्राणीहरूलाई यही आलयविज्ञानले संसार पैदा गरिदिएको हुन्छ भनी व्याख्या गरिन्छ । वज्रयानमा आलयविज्ञान र आलयज्ञानको बीचमा पक्कै पनि भिन्नता रहेको पाइन्छ । वज्रयानी साधक चित्तको सुविशुद्ध अंश अर्थात् योगाचारको भाषामा अनाश्रव बीजलाई नै आलयज्ञान भन्दछन् भने चित्तको त्यो सर्वबीजक अंशलाई आलयविज्ञान भन्दछन् । दोहाकोशमा बताइएको चिन्तामणि सदृश चित्त, अभिधर्म सूत्रमा बताइएको अनादिकालिक धातु आदि आलयज्ञानकै अर्को नाम हुन् । आलयज्ञान निर्वाणको सजातीय कारण हो । वज्रयानी दृष्टिका अनुसार आलयज्ञान (अनाश्रव बीज) आलयविज्ञानमा दूधमा पानी समान मिश्रित रूपमा रहन्छ । यस कारण मूढ प्राणीहरू आलयविज्ञानको स्वरूपलाई ग्रहण गर्न सक्दैनन् । फलतः उनीहरू षड्विज्ञानलाई नै स्वीकार गर्छन् । आठ विज्ञान

स्वीकार गर्नेहरूले पनि त्यसलाई पनि आलय विज्ञानकै रूपमा ग्रहण गर्दछन्, न कि ज्ञानको रूपमा । संक्षेपमा आलयज्ञान एवं आलयविज्ञानका रूपमा आलयको द्विविध अवान्तर (पारस्परिक भिन्न) व्यवस्था वज्रयानको निजि स्थापना हो । तसर्थ आलयज्ञान रूपी परिनिष्पन्न स्वभावयुक्त अनाश्रव बीजलाई नै वज्रयानमा बीज वा हेतुको रूपमा नहेरी सुरुदेखि नै फल अर्थात बुद्धत्व कै रूपमा लिएर मार्गको अभ्यास गरिन्छ जसलाई उपायतन्त्र भनिन्छ । अविद्यावश त्यही आलयविज्ञानलाई आत्म ठानेर ग्रहण गरेर क्लिष्टमनोविज्ञान पैदा हुन दिनुको साटो आश्रय परावृत्तिका रूपमा पनि भावना गर्न सकिन्छ । आश्रय परावृत्तिमा परतन्त्रात्मक आलयविज्ञान आदर्शज्ञानका रूपमा परिणत हुन्छ । आदर्शज्ञान नै धर्मकाय हो । त्यो नै परिनिष्पन्न स्वभाव र धर्म नैरात्म्य पनि हो र यो सुविशुद्ध धर्मधातु ज्ञान पनि हो । षड्विज्ञानात्मक परतन्त्रात्मक प्रवृत्ति विज्ञान प्रतिवेक्षणाज्ञानमा परिणत हुन्छ । त्यो संभोगकाय नै हो । त्यसरी नै परिकल्पित स्वभाव अर्थात क्लिष्टमनोविज्ञान समताज्ञानमा परिणत हुन्छ । त्यो पनि संभोगकाय हो । षड् इन्द्रियविज्ञान चाहिँ कृत्यानुष्ठान ज्ञानमा परिणत हुन्छ र त्यो नै निर्माणकाय हो ।^{२५} त्यसैले अष्टविज्ञानलाई पञ्चज्ञानमा परिणत गर्ने भएर वज्रयानलाई परिणति मार्ग भनिन्छ । विज्ञानले भोग्ने वा चाल पाउने सबै कुरा सुरुदेखि नै परिकल्पित रहित परिनिष्पन्न स्वभावको भएको कारणले वज्रयानमा सबैलाई आदिशुद्ध भनिन्छ अर्थात् सुरुदेखि नै परिकल्पना वा विकल्पहरूबाट शुद्ध अवस्था । अर्थात् यसलाई प्रकृति परिशुद्ध पनि भनिन्छ । त्यसैले सबै धर्म सुरुदेखि नै मुक्त परिनिष्पन्न अवस्थामा रहन्छन् भन्ने ज्ञानको बोध गर्ने भएकोले वज्रयानलाई स्वयं मुक्तमार्ग पनि भनिन्छ । यही आलयविज्ञानलाई ग्राह गरेर क्लिष्टमनोविज्ञान पैदा भइसके को अवस्थामा आलयविज्ञानका सबै षड्विज्ञानात्मक छापहरूलाई परिकल्पना गरेर संसार खडा गरिन्छ । त्यसको ठिक उल्टो, परिनिष्पन्न आलयज्ञानको अवस्थामा कायलाई परिशुद्ध देवकाय वा मण्डल, वाक्लाई देवमन्त्र र चित्तलाई फलतन्त्र वा स्वयं प्रदिप्त (self illuminated)

द्वयमुक्त (free from duality) प्रपञ्चमुक्त (free from concepts) बुद्धचित्तका रूपमा भावना गरिन्छ । त्यतिखेर अविद्याग्रसित साधारण प्राणीहरूको संसार चलाई राख्ने अष्ट विज्ञान वज्रयानी साधकले उपायतन्त्र मार्फत पञ्चज्ञानको रूपमा बोध गर्दछन् । साधारण सांसारिक प्राणीहरूको क्लिष्टमनोविज्ञानको अहम् जन्य परिकल्पना हरूले संसारलाई निरन्तरता दिइरहेका हुन्छन् भने वज्रयानी साधकको परिनिष्पन्न स्वभावयुक्त आलयज्ञानकै अभिव्यक्ति स्वरूप हुने देवयोग (उत्पत्तिक्रम) र परिनिष्पन्न महासुख (शून्यता महासुख - सम्पन्नक्रम) मा स्थित रहने अभ्यासले गर्दा उनको बोधि प्राप्ति पनि अति शीघ्र हुन जान्छ । त्यसैले यही आलय संसार र बोधिको कारण बन्ने रहेछ । अर्को शब्दमा क्लिष्टमनोविज्ञान अर्थात् अशुद्ध चित्तले धर्मलाई अर्कै किसिमले हेरिरहेको वा भोगिरहेको हुन्छ र त्यही रूपमा प्रतिभासित भइरहेको हुन्छ भने परिनिष्पन्न आलयज्ञान अर्थात् शुद्ध मूल प्रभास्वर चित्तले त्यही धर्मलाई अर्कै किसिमले हेरिरहेको हुन्छ । शुद्ध चित्तलाई चिनिएन र आत्मका रूपमा परिकल्पित गरियो भने आलयविज्ञानको रूपमा संसारमा निरन्तर चक्कर काट्नु पर्ने हुन्छ भने यसलाई चिनेर उपायतन्त्र मार्फत आलयज्ञानको रूपमा साक्षात्कार गर्न सकियो भने बोधि अति शीघ्र अर्कै यही जुनीमा पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । किनभने बोधि त अन्यत्र कहीं नभएर सुरु देखि यही नै छ । वश लक्षण सम्पन्न गुरुको मद्दतले हामीले यसलाई चिन्नुपर्छ र चिनेर यसमा रहिरहनु पर्छ । यसको अतिरिक्त योगाचार दर्शनमा व्याख्या गरिएको चित्तानुभूतिको विविधतालाई यसरी बुझ्न सकिन्छ - सबै थोक चित्त मात्र भएकाले नै नरकवासीहरूले पानीलाई पीडादायक वस्तुका रूपमा देख्छन् । प्रेतहरूले पानीलाई मलमूत्रका रूपमा देख्छन् । मानिसहरूले पानीलाई पानी कै रूपमा देख्छन् । देवताहरूले त्यसलाई अमृतका रूपमा देख्छन् र वज्रयानी साधकले यस जलघातुलाई मामकी ताराको रूपमा देख्छन् ।^{२६} चित्तानुभूतिको विविधता र सूक्ष्म अन्तर्सम्बन्धलाई ध्यानमा राखेर मात्र वज्रयानमा प्रभास्वर चित्त, वज्रदेह र वज्रघातुको विषयमा अर्कै राम्रोसँग बुझ्न

सकिन्छ । वास्तवमा ती तीनवटाको अन्तर्सम्बन्धद्वारा परावृत्ति (transformation) नै वज्रयानी अभ्यासको मुख्य ध्येय हो ।

समग्रमा वज्रयान बुद्धधर्ममा त्रिस्वभाव अर्थात् परिनिष्पन्न स्वभाव, परिकल्पित स्वभाव र परतन्त्र स्वभाव, अष्टविज्ञान अर्थात् आलयविज्ञान, षड्विज्ञानात्मक प्रवृत्ति विज्ञान र क्लिष्टमनोविज्ञान, तथा आश्रय परावृत्ति इत्यादिको दार्शनिक पृष्ठभूमि अपरिहार्य नै हुन्छ । उत्पत्तिक्रम र सम्पन्नक्रम जस्ता वज्रयानी ध्यान अभ्यासले एकातिर कर्मको परतन्त्र स्वभावलाई अगाडि ल्याइदिन्छ, जसलाई पुण्यसम्भार पनि भन्न सकिन्छ । अर्कोतिर शून्यताको ध्यानले गर्दा धर्मको आश्रययुक्त, विकल्पमयी, द्वयात्मक धारणालाई पनि एकैसाथ त्यागिन्छ । भावना अभ्यास (Visualizations) द्वारा निर्विकल्प र अद्वय शुद्धताको सांवृतिक संसार प्रकट हुन्छ । यही विशुद्धिको क्रमबद्ध प्रक्रिया हो जसमा अहमरूपी विकल्पमयी मलले युक्त तत्त्वको अशुद्ध दर्शन (परिकल्पित स्वभाव) लाई काटिन्छ । त्यसपछि साधकको दर्शन शुद्ध (परिनिष्पन्न स्वभाव) हुन जान्छ । यसलाई नै शुद्ध दर्शन भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने परतन्त्र स्वभाव र परिनिष्पन्न स्वभावको अभिन्नतालाई वज्रयानको स्तरमा शुद्ध प्रतिभास र शून्यताको अभिन्न अवस्थाका रूपमा बोध गरिन्छ ।

३.२ वज्रयान सम्यक् दृष्टिकालागि माध्यमिक दर्शन

भगवान् बुद्धले गृध्रकूट पर्वतमा दोस्रो धर्मचक्र प्रवर्तनमा बताउनुभएको प्रज्ञापारमिता सम्बन्धी उपदेशहरूको आधारमा दोस्रो शताब्दीका आचार्य नागार्जुनले माध्यमिक दर्शन प्रतिपादन गरेका थिए । नागार्जुनले लेख्नु भएको मूलमध्यमककारिका नै माध्यमिक दर्शनको मुख्य आधार बन्यो । नागार्जुन पश्चात् माध्यमिकदर्शन विभिन्न निकायहरूमा विभाजित भए । पाँचौं देखि छैठौं शताब्दीका आचार्य बुद्धपालितले प्रासंगिक माध्यमिक परम्परा सुरुवात गरे भने छैठौं शताब्दीका आचार्य भावविवेकले स्वातन्त्रिक माध्यमिक परम्परा सुरुवात गरेका थिए । सातौं शताब्दीका चन्द्रकीर्ति पनि प्रासंगिक

माध्यमिकका प्रखर पक्षधर थिए । उनले मूल मध्यमककारिकाको प्रासंगिक मत अनुसार व्याख्या गरेर प्रसन्नपदा र मध्यमकावतार भन्ने ग्रन्थ लेखेका थिए । आठौं शताब्दिका आचार्य शान्तिदेव पनि प्रासंगिक मतावलम्बी नै थिए । उनले बोधिसत्त्वका षट्पारमिता अभ्यास समेटिएको एकदमै प्रसिद्ध ग्रन्थ बोधिचर्यावतार लेखेका थिए र त्यसकै नवौं अध्यायमा उनले प्रासंगिक मत अनुसार प्रज्ञापारमिताको व्याख्या गरेका थिए । पछिका आचार्यहरू जस्तै ज्ञानगर्भ, शान्तरक्षित र कमलशीलले युक्ति अनुयायी योगाचारलाई पनि मिसाएर योगाचार माध्यमिक मत प्रतिपादन गरे । त्यस्तै आचार्य अतीश दीपंकर श्रीज्ञान प्रासंगिक माध्यमिक आचार्य थिए ।

प्रज्ञापारमितामा व्याख्या गरिएको शून्यताका उपदेशहरूलाई माध्यमिक दर्शनका सबै परम्पराहरूका आचार्यहरूले व्याख्या गरेर आ-आफ्ना कृतिहरू लेखेका थिए । आचार्य नागार्जुनले लेखेका मूलमध्यमककारिका देखि लिएर पछिका सम्पूर्ण माध्यमिक आचार्यहरूले लेखेका माध्यमिक दर्शन सम्बन्धी कृतिहरूको गहिरो ज्ञान वज्रयान साधककालागि एकदमै आवश्यक छ । किनभने ती ग्रन्थहरूमा गरिएको शून्यताको व्याख्याले नै तत्त्वको परमार्थतः खुल्ला र अद्वय स्वभावलाई सिद्ध गर्दछ । त्यसैले सुरुमा नै सबै धर्महरू र आफू पनि निःस्वभाव वा शून्य नै भएका हुन्छन् भन्ने ज्ञानका साथमा वज्रयानमा प्रवेश गरिन्छ । आफू 'म' लगायत सबै धर्महरू परमार्थतः शून्य र निःस्वभाव नै छन् तर संवृतितः प्रतीत्यसमुत्पादका कारणले ती सबै प्रतिभासित हुन्छन् । त्यसैले यो संसारमा कुनै पनि धर्म त्यस्तो छैन जो प्रतीत्यसमुत्पन्न नहोस् र कुनै पनि प्रतीत्यसमुत्पन्न धर्म त्यस्तो छैन जो शून्य नहोस् । यो उपदेश आचार्य नागार्जुनले मूल मध्यमककारिकामा दिएका हुन् :

अप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्नविद्यते ।

यस्मात्तस्मादशून्यो हि धर्मः कश्चिन्नविद्यते ॥२४:१९॥^{२६}

त्यसैले मन र जगतका कुनै पनि कुराको आफ्नो

निजि स्वभाव छैन । यसैलाई परमार्थसत्य भनिन्छ र यही यथाभूत (तिः ने छुल) हो । तर आफ्नो निजि स्वभाव नभएता पनि प्रतीत्य समुत्पादका कारण ती हाम्रो ईन्द्रियको सामु देखा पर्दछन् वा ईन्द्रियले भोग्दछन् । त्यसलाई संवृतिसत्य भनिन्छ । त्यो नै प्रतिभासित हुने तरीका (तिः नाङ् छुल) हो । दुई सत्य अर्थात् संवृतिसत्य र परमार्थसत्य अभिन्न र युगनद्ध हुन्छ । त्यो युगनद्धतालाई दर्शाउन कै निमित्त प्रज्ञापारमिता हृदयसूत्रमा रूपं शून्यता शून्यतैव रूपम् । रूपान्नपृथग् शून्यता । शून्यतायानं न पृथग् रूपम् ।^{२७} अर्थात् रूप (संवृति सत्य) शून्यता (परमार्थ सत्य) हो र शून्यता नै रूप हो । रूपबाट शून्यता अलग छैन र शून्यताबाट पनि रूप अलग छैन भनी बताइएको हो । माध्यमिक दर्शनकै आधारमा वज्रयानमा दुई सत्यलाई अझ गहिरोसँग यसरी बुझ्न सकिन्छ । संसारका सबै धर्महरू प्रतीत्यसमुत्पन्न छन् र हेतु प्रत्ययबाट उत्पन्न भएका हुन्छन् । अधि भनिए भैं जुन प्रतीत्यसमुत्पन्न छन् ती शून्य हुन्छन् । त्यसैले चतुस्तवः भन्ने ग्रन्थमा आचार्य नागार्जुन भन्छन्,

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता ।

भावः स्वतन्त्रतो नास्तीति सिंहनादस्तवास्तुलः ॥२२॥

अर्थात् जुन प्रतीत्यसमुत्पाद हो शून्यता पनि त्यही हो भन्ने भगवान् बुद्धको मत छ । कुनै पनि धर्म वापदार्थ (भाव) स्वतन्त्र अर्थात् हेतुप्रत्यय निरपेक्ष छैन । यस्तो भगवान् बुद्धको असाधारण सिंहनाद हो ।^{२८} संवृतिसत्य र परमार्थसत्यको युगनद्धता नै वज्रयान सम्यक् दृष्टिको मुख्य आधार हो । वज्रयानमा परमार्थसत्य भनेकै विकल्प र प्रपञ्चबाट मुक्त समताभाव हो (त्यही शून्यता हो) र संवृतिसत्य आभासको शुद्धता वा शुद्ध आभास हो । सबै प्रतीत्यसमुत्पन्न प्रतिभासित धर्मलाई प्रज्ञाकै दृष्टिले शुद्ध मण्डलका रूपमा हेरिनु नै शुद्ध आभास हो ।^{२९}

विमलकीर्ति निर्देश सूत्रमा पनि भगवान् बुद्धले शारिपुत्रलाई संसार वा संवृतिसत्यको सहज शुद्धता (innate purity) का बारेमा उपदेश दिनुभएको छ :

अथ भगवानायुष्मतः शारिपुत्रस्य चैतसैव चेतः परिवर्तकम् आज्ञायुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत् - “शारिपुत्र, तत् किं मन्यसे ? सूर्यश्च चन्द्रः किन्न परिशुद्धौ, यथाजात्यन्धैर्न दृश्येते ?”

- अब्रवीत् - “नो हीदं, भगवन्, तैर्जात्यन्धैर्दुष्कृतम्, न तु सूर्येण च चन्द्रेण हि दुष्कृतम्” ।

- अवोचत् - “तथा हि, शारिपुत्र, केनचित् सत्त्वेन तथागतस्य बुद्धक्षेत्रगुणालंकारं व्यूहो न दृश्यते, स सत्त्वाज्ञानेन हि दोषः, न तु तथागतेन तस्मिन् दोषः । तथागतस्य बुद्धक्षेत्रं हि परिशुद्धम्, किं तु त्वयातन्न दृश्यते” ।^{३२}

अर्थात् “आयुष्मान् शारिपुत्रको मनमा उत्पन्न भएको तर्क विर्तक भगवान् बुद्धले जान्नुभयो र शारिपुत्रलाई यस्तो भन्नुभयो, ‘हे शारिपुत्र, के तिमी यस्तो मान्छौ ? के जन्मैदेखि अन्धो व्यक्तिले सूर्य र चन्द्रलाई देख्न सक्दैनन् भन्दैमा सूर्य र चन्द्र अपरिशुद्ध छन् भनी तिमी मान्छौ ?’ शारिपुत्रले जवाफ दिए, ‘होइन, भगवन्, त्यस्तो होइन । यहाँ त दोष जन्मै देखि अन्धो व्यक्ति कै हो, सूर्य र चन्द्रको होइन ।’ भगवान् बुद्धले भन्नुभयो, ‘हो, ठीक त्यस्तै प्रकारले, हे शारिपुत्र, यदि कोही कोही प्राणीले तथागतको बुद्धक्षेत्रका अलंकृत गुण-व्यूहहरू देख्न सक्दैनन् भने त्यो उनीहरूको दोष हो, यसमा तथागतको केही दोष छैन । तथागतको बुद्धक्षेत्र त (सुरुदेखि) नै परिशुद्ध हुन्छ, तर तिमीहरूले त्यसलाई (त्यो रूपमा) देख्न सक्दैनौ ।”

संवृतिशुद्ध आभासको वज्रयान दृष्टि उत्पत्तिक्रम भावनामा समेटिन्छ जस अन्तर्गत यस संवृति संसारलाई देव र मण्डलको रूपमा भावना गरिन्छ भने परमार्थ शून्यता सम्पन्नक्रममा बोध गरिन्छ । माथि उल्लेखित शुद्ध आभासकै उदाहरणलाई जोड दिँदै टुल्कु उर्ग्येन रिन्पोछेज्यूले यसलाई केवल कल्पना नभएर सबै धर्महरूको सहज स्वभावका रूपमा बताउनु भएको छ । उहाँका अनुसार, “उत्पत्तिक्रम एउटा काठको टुकालाई सुन भनी परिकल्पना गर्ने जस्तो होइन । जतिसुकै परिकल्पना गरेपनि काठको टुक्रा कहिले पनि सुन बन्दैन । उत्पत्तिक्रम त सुनलाई सुनकै रूपमा जान्नु हो । तत्त्वलाई तत्त्वकै रूपमा देख्नु हो, जस्ताको तस्तै देख्नु हो ।”^{३३}

झ्यामगोन् मिफाम रिन्पोछेज्यूले पनि शुद्धाभासका रूपमा संवृति सत्यलाई यसरी व्याख्या गर्नुभएको छ : “सांवृतिक प्रतिभासहरूलाई शुद्ध काय र ज्ञानका यथार्थ स्वरूपमा स्थापित गरिन्छ किनभने मलहरू (आवरणहरू) बाट मुक्त भएका आर्यजनहरूले प्रतिभासहरूलाई शुद्ध नै देख्दछन् जसरी आँखा सद्दे भएको व्यक्तिले शंखलाई सेतै देख्दछ ।”^{३४}

यसलाई अझ राम्रोसँग बुझ्न यस्तो उदाहरण पनि दिइन्छ । आफ्नै वरिपरि भएका सबै कुराहरूलाई हामीले एकदमै ठोस, सस्वभाव र अलग अस्तित्व भएका सत्ताका रूपमा हेरिरहेका हुन्छौं वा लिइरहेका हुन्छौं । त्यो हेराई हाम्रै गल्ती हो । त्यसको तत्त्वसँग कुनै पनि सम्बन्ध हुँदैन अर्थात् यथाभूत तत्त्व त्यस्तो होइन । धर्महरू कुनै पनि हामीले सोचे जस्तो, ग्राह गरे जस्तो छैनन् । आफू पनि वास्तवमा त्यस्तो स्वरूपमा छैन जुन स्वरूपमा हामीले लिइराखेका छौं । हामी आफू भन्दा ती कुराहरूको अलग अस्तित्व छैन । ती सबै कुराहरू नित्य, ठोस र सस्वभाव सत्ता हुँदै होइनन् । हामी आफू पनि ठोस, सस्वभाव र सत् होइनौं र हामीले भोग्ने संसार पनि ठोस र सस्वभाव होइन । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने ती प्रतिभासित छन् तर अनुत्पाद शून्य छन् । त्यसैले सबै धर्महरू सुरुदेखि नै शुद्ध अवस्थामा नै छन् । त्यसैले यहाँ सच्याउने, सुधार्ने केही पनि छैन न त त्याग्ने नै केही छ । यही विषयमा गुट्यसमाजतन्त्रमा यसरी बताइएको छ:

अनुत्पन्ना इमे भावा न धर्मा न च धर्मता ।

आकाशमिव नैरात्म्यमिदं बोधिनयं दृढम् ॥४॥

अभावाः सर्वधर्मास्ते धर्मलक्षणवर्जिताः ।

धर्मनैरात्म्यसम्भूता इदं बोधिनयं दृढम् ॥५॥

अनुत्पन्नेषु धर्मेषु न भावो न च भावना ।

आकाशपदयोगेन इतिभावः प्रगीयते ॥६॥

प्रकृतिप्रभास्वरा धर्माः सुविशुद्धा नभःसमाः ।

न बोधिर्नाभिसमयमिदं बोधिनयं दृढम् ॥७॥^{३५}

अर्थात् “यी भावहरू (देखिने र भोगिने ज्ञेय

वस्तुहरू) अनुत्पन्न हुन्छन् । ती न धर्म हुन् न धर्मता (धर्मको स्वभाव) नै हुन् । आकाश जस्तै नैरात्म्य भएको यो नै बोधिको दृढ मार्ग हो । सबै धर्महरू अभाव छन्, कुनै पनि लक्षण छैन तिनमा । धर्म नैरात्म्यबाट निसृत भएको यो नै बोधिको दृढ मार्ग हो । सबै धर्म अनुत्पन्न छन् । त्यसैले भाव पनि छैन र भावना पनि छैन । आकाशको अवस्थसँग जोडिएको अर्थमा मात्र भाव भनिन्छ । सबै धर्महरू प्राकृतिक रूपले प्रभास्वर अवस्थामा छन्, आकाश जस्तै विशुद्ध अवस्थामा छन् । न बोधि छ, न अभिसमय नै । यो नै बोधिको दृढ मार्ग हो ।”

यसैलाई अर्को शब्दमा स्वभाव शुद्धता भनिन्छ । त्यसैलाई प्रकृतिपरिशुद्धता पनि भनिन्छ । त्यसरी हामीले ज्ञानोदयतन्त्रको यो श्लोकलाई बुझ्न सक्छौं :

स्वभावशुद्धाः सर्वधर्माः स्वभावशुद्धा अहमिति,
प्रकृतिपरिशुद्धाः सर्वधर्माः प्रकृतिपरिशुद्धा अहमिति ।
(ज्ञानोदयतन्त्र, पृ. १) ।^{३६} त्यसैले रत्नावलीमा नागार्जुनले बताउनुभएको छ :
मरीचि प्रतिमं लोकमेवमस्तीति गृह्णतः ।
नास्तीतिचापि मोह अन्यं सति मोहे न मुच्यते ॥
नास्तिको दुर्गतिं याति सुगतिं यातिचास्तिकः ।
यथाभूतपरिज्ञानान्मोक्षमद्वयनिश्चितः ॥ (रत्नावली १:५६-५७)

अर्थात् मृगमरीचिका समान यस लोकलाई सत् रूपमा वा असत् रूपमा ग्राह गर्नेहरूको त्यस्तो ग्राह मोह नै हो र मोह रहूजेल मुक्ति (सम्भव) हुँदैन । नास्तिकले दुर्गति प्राप्त गर्छन् भने आस्तिकले सुगति प्राप्त गर्छन् । तर यथाभूतपरिज्ञानद्वारा अद्वयमा आश्रित व्यक्तिले नै मोक्षलाभ गर्ने हो ।

वज्रयानमा व्याख्या गरिने महासुख पनि शून्यताबोध कै कारण हुने हो । वास्तवमा महासुख बोध नै वज्रयानको मुख्य विशेषता हो । विशेषतः अनुत्तरयोग तन्त्रमा महासुख अनुभूतिको अभ्यास गरिन्छ । शून्यताको गहिरो अनुभूतिलाई मिसाएर मात्र यस महासुखको अनुभूति गर्न सकिन्छ । यसलाई शून्यता महासुखको अनुभूति पनि

भनिन्छ । यसको बारेमा वज्रयानी गुरु गेलेग् रिन्पोछेज्यू भन्नुहुन्छ, “शून्यता वज्रयानका लागि अत्यावश्यक दर्शन हो तर केवल शून्यता मात्रै वज्रयानको एउटै मात्र विशेषता होइन । ईष्टदेवताको भावना वज्रयानको मुख्य अंग हो तर त्यो पनि वज्रयानको विशेषता नै भने होइन । वज्रयानी साधनालाई सम्बर्द्धन गर्ने वज्रयानको विशेषता भनेकै वास्तवमा महासुख हो । यसलाई मञ्चमा नाटक खेल्ने कलाकारहरूको उदाहरण द्वारा यसरी स्पष्ट पार्न सकिन्छ - मानौं म वज्रयान हुँ र म मञ्चमा उभिरहेको छु । यदि मञ्च नभएको भए म त्यसमा उभिन सक्ने थिइन, सक्ने थिएँ त ? वज्रयानको मञ्च भनेकै शून्यता महासुख हो । यदि शून्यता नभएको भए मञ्च हुने थिएन । त्यसकारण शून्यता महासुख नै वज्रयानको मञ्च हो र मूल आधार हो । वज्रयानमा सबै चर्याहरू, क्रियाकलापहरू, अभ्यासहरू यही शून्यता महासुखको मञ्चमा नै गरिन्छ ।”^{३७} “त्यो महासुख अनाश्रव महासुख हो जसमा मोह मिसिएको हुँदैन । तर वज्रयान अभ्यासमा यस्ता योग अभ्यासहरूलाई शून्यताको बोधसँग युगनद्ध हुने गरी मिसाउनै पर्ने हुन्छ जसले गर्दा त्यसबाट उत्पन्न हुने एकदमै तीव्र आनन्दको स्तर मोक्ष र बोधिकालागि एउटा उपाय बनोस् ।”^{३८} फाबोका रिन्पोछेज्यू भन्नुहुन्छ - “यस महासुखमा नै अति सूक्ष्म आदिचित्त (primordial mind) ले शून्यता देख्दछ । शून्यता महासुख ज्ञान नै वज्रयानको एकदमै कठीन र एकदमै सूक्ष्म मर्म हो ।”^{३९} मूलमध्यमककारिकामा नागार्जुनले भन्नुभएको छ,

सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते ।
सर्वं न युज्यते तस्य शून्यं यस्य न युज्यते ॥ १४ ॥
(आर्यसत्यपरीक्षाचतुर्विंशततमं प्रकरणम्,
मूलमध्यमककारिका)^{४०}

“अर्थात् जसलाई शून्यता सम्भव हुन्छ, उसलाई जे पनि सम्भव हुन्छ । जसलाई शून्यता सम्भव हुँदैन, उसलाई केहीपनि सम्भव हुँदैन ।” सबै धर्म निःस्वभाव भएकै कारणले गर्दा हाम्रो मुक्ति सम्भव हुन गएको हो । उपायतन्त्रद्वारा पञ्चविषलाई ज्ञानमा परिणत हुनु पनि

सबै धर्म निःस्वभाव भएकै कारणले सम्भव हुन गएको हो । यदि सबै धर्म निःस्वभाव नहुँदा हुन् त त्यस्तो सम्भव हुने थिएन । वज्रयानी सिद्धहरूले चार महाभूतहरू जस्तै पृथ्वी, आपो (जल), तेज र वायुलाई पनि चाहेको रूपमा परिणत गर्न सक्दछन् किनभने उनीहरूले ती सबै धर्मको निःस्वभावता बोध गरिसकेको हुन्छ तर हामीलाई त्यस्तो बोध अभै भइनसकेको कारणले त्यो परिणति हाम्रो दृष्टिकोणमा असम्भव छ ।

त्यसैले रेजिनाल्ड रे महोदय भन्दछन्, वज्रयानी साधकका लागि शून्यता सम्बन्धी उपदेश सम्पूर्ण वज्रयान मार्गकै अपरिहार्य आधार हो । उदाहरणका लागि यो चित्तको उन्नयन यात्रा (development journey) हो जहाँ साधकले आफ्नो भ्रान्ति र अहंकारलाई अभै नियालेर र गहिरिएर हेर्दछन् अनि उनले अभूतपूर्व स्वतन्त्रता र आनन्दका क्षणहरू पनि महसूस गर्दछन् । आफ्नो नकारात्मक र अन्धकार पक्षलाई प्रत्यक्ष नियालेर हेरिरहँदा पक्कै पनि साधक नैराश्यतामा डुब्न सक्दछन् । तर शून्यताको उपदेशले भन्छ – तिम्रो त्यो नैराश्यता र निरुत्साहलाई नै प्रत्यक्ष र नजिकबाट नियालेर हेर । त्यहाँ तिमीले के पाउँछौं हेर । यदि तिमीले साँच्चिकै भित्रसम्म गहिरिएर हेर्छौं भने तिमी आफूले ग्रहण गरिराखेका सम्पूर्ण धारणा र विकल्प भन्दा माथि पुग्नेछौं र जसलाई तिमीले नाम दिएर ठोस र सस्वभाव ठान्दै आइरहेका छौं त्यसलाई नै तिमीले प्रत्यक्ष देखेछौं । फरक नै नपर्ने गरी त्यतिखेर तिमीले पहिले जे सोचेका थियौं त्यसलाई पक्कै पनि तिमीले त्यहाँ देख्ने छैनौं वा पाउने छैनौं । त्यसलाई ठोस, सस्वभाव रूपमा लिनै नसकिने रहेछ । यो नै खुल्ला, निर्वाध र शून्यताबाट अभिन्न अवस्था हो । त्यसरी नै मन स्पष्ट हुने सुखद् अनुभूति र सुखकै अनुभूतिले गर्दा साधक प्रफुल्ल हुन सक्छ र औधी खुसी हुन सक्छ । त्यसलाई उनले एक किसिमको व्यक्तिगत उपलब्धि नै ठान्न सक्छ । जसले गर्दा उनको आत्मदृष्टिमा ठूलो उर्जा थप्न सक्दछ । त्यतिखेर घमण्ड र अहंकार पैदा हुन सक्छ । तर शून्यता सम्बन्धी उपदेशले साधकलाई हरबखत यो कुरा सम्झाइ

राख्दछ कि जुन कुरालाई उपलब्धी वा प्राप्ती भन्थानिएको हो त्यो त वास्तवमा एउटा प्रक्षेपण मात्र रहेछ त्यसैले त्यसको सार नै रहेनछ । अर्को शब्दमा जहाँ केही पनि छैन त्यसैमा मैले घमण्ड प्रकट गरिरहेको छु भन्ने महसूस साधकलाई हुन्छ । यस्तो महसूस भए सँगै उसको घमण्ड हावामा उडेर जान्छ । शून्यतासँग सम्बन्धित उपदेशले सबै दुःखद र सुखद वेदनामाथि नै प्रश्नवाचन चिन्ह खडा गरिदिन्छ । त्यसले भन्छ, “वस्तुहरूको अवस्था तिमीले ग्रहण गरे जस्तै छैन । एकचोटि नियालेर हेर । त्यतिखेर तिमीले आफ्नो वेदना र अनुभूतिमा केही पनि सार देख्ने छैनौं । त्यसैले ठोस रूपमा लिनका लागि तिमीसँग केही पनि रहने छैन । जब तिमी यस खुल्ला र शब्दमा ढाल्न नसकिने धर्मधातुमा रहन्छौं तबदेखि मात्र तिम्रो तान्त्रिक यात्रा निरन्तर रूपमा अधि बढ्छ । त्यसैले चित्तलाई माध्यमिक दर्शनमा पूरै शिक्षित तुल्याइसकेपछि मात्र एक सफल वज्रयान साधनाका लागि नभइ नहुने जग खडा गर्न सकिन्छ ।”^१

वज्रयानी सम्यक् दृष्टिका लागि योगाचारको भूमिका बारेमा समष्टिमा र सारांशमा भन्नुपर्दा, वज्रयानमा मुख्य अभ्यास नै दृष्टि, भावना, चर्या र फल हो जसलाई फलतन्त्रोन्मुख उपायतन्त्र पनि भन्न सकिन्छ । वज्रयानमा हामी सबै पहिले देखि नै बुद्ध हौं भन्ने दृष्टि लिनुपर्छ । त्यसलाई शून्यता प्रभास्वर पनि भनिन्छ । शून्यता प्रभास्वरले हेर्दा सबै धर्महरू सुरुदेखि स्वभावशून्य हुन्छ । समष्टिमा भन्नुपर्दा योगाचार दर्शनमा परिकल्पित स्वभावबाट मुक्त भएको परतन्त्र स्वभाव नै परिनिष्पन्न स्वभाव हो र त्यही धर्म नैरात्म्य पनि हो । आलयज्ञान परिनिष्पन्न स्वभावात्मक नै हुन्छ र आलयविज्ञानलाई अविद्याको कारण आत्म ठानेर परिकल्पित स्वभाव उत्पन्न भएर संसारको उदय हुन्छ भने त्यसलाई परिनिष्पन्न स्वभावका रूपमा देख्नु आलयज्ञान हो । वज्रयानमा यसैलाई शून्यता प्रभास्वर भनिन्छ । यो आलयज्ञानलाई नै वज्रयानमा हेतु तन्त्र भनिन्छ जुन सबै प्राणीमा फलकै रूपमा रहन्छ । केवल लक्षण सम्पन्न गुरुको सहायताले त्यसलाई राम्रोसँग चिन्नु पर्छ र चिनेर त्यसलाई अक्षुण्ण

रूपमा कायम गरि राख्नुपर्छ । त्यही आलयज्ञानको कारण वज्रयानमा संवृत्तिसत्यलाई पनि विपुल पुण्यसम्भारका रूपमा प्रयोग गरिन्छ किनभने यो संसार वा रूप धर्म स्वभाव शून्य भएकोले यसलाई एक दिव्य मण्डलका रूपमा भावना गरिन्छ । शब्दहरू सबैलाई मन्त्रका रूपमा भावना गरिन्छ र चित्तलाई बुद्धचित्त अर्थात् शून्यताप्रभास्वरको रूपमा भावना गरिन्छ । परिकल्पित स्वभावका कारण चित्तले संसार निर्माण गर्दछ भने परिनिष्पन्न स्वभावका कारण यही संसार निर्वाणका रूपमा देखिन्छ । त्यसैले वज्रयानमा संसार र निर्वाणमा केही भेद हुँदैन । परिकल्पित स्वभावका कारण विभिन्न क्लेशहरू उत्पन्न हुन्छन् भने परिनिष्पन्न स्वभावको आलयज्ञानको कारण त्यही क्लेशहरू पञ्चज्ञानका रूपमा देखिन्छ । पूरै संसार यो चित्तकै अभिव्यक्ति भएको कारण यसलाई शुद्ध मण्डलका रूपमा भावना गरेर सो मण्डल यही सूक्ष्म शरीर भित्र भावना गर्न सकिन्छ र पञ्चज्ञान सबै नाडीका पाँच चक्रहरूमा भावना गर्न सकिन्छ । यी सबै कुरा बुझ्नका लागि मुख्य पूर्वाधारका रूपमा योगाचार दर्शनको गहिरो ज्ञान हुनु अपरिहार्य छ ।

त्यसरी नै वज्रयानी सम्यक् दृष्टिकालागि माध्यमिक दर्शनको भूमिकाबारेमा समष्टिमा भन्नुपर्दा, सबै धर्म निःस्वभाव अर्थात् शून्य भएकै कारणले गर्दा ती सबै धर्म र मन पनि विकल्प, प्रपञ्च र द्वयभावबाट सुरुदेखि नै मुक्त हुन । माध्यमिक दर्शनका अनुसार पनि सबैधर्म धर्मधातुका रूपमा रहन्छ । त्यसैले वज्रयान साधकमा पहिले नै स्वभाव शुद्धाः सर्वधर्माः स्वभाव शुद्धःअहमिति भन्ने ज्ञान हुनैपर्छ । शून्यताकै कारण वज्रयानमा शीघ्र परिणति र मुक्ति सम्भव भएको हो । सबै धर्म शून्य र अद्वय भएकै कारण वज्रयानमा व्योमकुसुम जस्तै स्वयंमुक्तिको ज्ञान सम्भव हुन्छ । शून्यताकै कारण ऋद्धि प्रातिहार्य र अन्य लौकिक सिद्धिहरू जस्ता कुराहरू सम्भव हुन्छ । शून्यता ज्ञानद्वारा वज्रयानमा भ्रान्ति र क्लेशहरू ज्ञानको रूपमा उदय हुन्छन् । माथि व्याख्या गरिए भैं वज्रयान सम्पन्नक्रम अभ्यासमा अनुभूत गरिने महासुखमा पनि शून्यताको अभिन्न छाप हुन्छ । वज्रयानमा

देवयोग देखि महामुद्रा र महासन्धिमा समेत शून्यताकै मुद्रा वा छाप हुन्छ । शून्यताको गहिरो ज्ञानका लागि माध्यमिक दर्शनको गहिरो अध्ययन हुनैपर्छ ।

४) उपसंहार

प्रस्तुत लेखमा वज्रयानको संक्षिप्त परिचय, वज्रयानका आधारभूत दर्शनका रूपमा योगाचार र माध्यमिक दर्शनका बारेमा अनुसन्धात्मक व्याख्या गरिएको छ । विशेषतः वज्रयान साधनाका लागि नभई नहुने ज्ञान भनेको शून्यता र प्रभास्वरको ज्ञान हो जसको बारेमा स्पष्टतः बुझ्न योगाचार र माध्यमिक दर्शनको गहिरो अध्ययन हुनु पर्दछ । माथि उल्लिखित अद्वयवज्रको अद्वयवज्र संग्रहको श्लोकबाट पनि यो कुराको पुष्टि हुन्छ । वज्रयानको साधना सम्यक् दृष्टि, भावना, चर्या र फलमा समेटिन्छ । यहाँ वज्रयान सम्यक् दृष्टिको मात्र अध्ययन गरिएको छ । त्यसलाई नै हेतुतन्त्र पनि भनिन्छ वज्रयान भावनाविधि अर्थात् उपायतन्त्र त्यस हेतुतन्त्रलाई साक्षात्कार गर्ने प्रकृया हो र फलतन्त्र बुद्धत्व प्राप्ति नै हो । त्यसकारण सुरुदेखि नै वज्रयान साधनामा शून्यता र प्रभास्वरको सम्यक् दृष्टि धारण गर्नुपर्छ । त्यसकारण त्यस सम्यक् दृष्टिलाई फलका रूपमा भावना (visualize) गरिन्छ । यस्तो भावना चारै तन्त्र अर्थात् क्रिया, चर्या, योग र अनुत्तरयोग तन्त्रमा गर्नुपर्छ । सामान्यतया उत्पत्तिक्रम सामान्य सांसारिक स्वभाव र आभास प्रतिको हाम्रो आसक्ति वा ग्राहलाई हटाउने एउटा सशक्त प्रतिपक्षको रूपमा लिइएको छ । साधारण सांसारिक प्राणीहरूले अविद्याको कारण आफूले भोग्ने संसार र स्वयं आफैलाई पनि एक ठोस सत्ताका रूपमा लिइरहेका हुन्छन् । त्यसैलाई योगाचारमा परिकल्पित स्वभाव भन्ने शब्दले जनाइन्छ । परिकल्पित स्वभाव क्लिष्ट मनोविज्ञानकै उपज हुन् । त्यो नै सांसारिक प्राणीहरूको सामान्य सांसारिक स्वभाव हो र सामान्य आभास पनि हो । यो एक गम्भीर दर्शन हो र यसलाई बुझ्न योगाचार दर्शनको सहारा लिनुपर्छ । अनि वज्रयान साधकले आफूलाई संसारोत्तर अवस्थामा पुग्नका लागि समस्त स्थावर-जंगम (चराचर

जगत) लाई परिवर्तन गरेर देवदेवीहरूका रूपमा र भाजनलोक (संसार) लाई पनि एक मण्डलका रूपमा भावना गर्दछन् । जसले गर्दा उनको सामान्य सांसारिक दृष्टि र आभासमा परिवर्तन आउँछ । परिकल्पनालाई परिकल्पनाद्वारा नै प्रहाण (परित्याग) गर्नु र रागलाई रागद्वारा नै विनाश गर्नु नै वज्रयानको विशेषता हो । पुनः यदि कल्पना गरिएका देव-देवीहरू वा मण्डल प्रति अभिनिवेश (ग्राह) हुन गयो भने त्यो पनि बन्धन नै हो । बन्धन फलामको होस् वा सुनको होस्, आखिर दुवै बन्धन नै हुन् । त्यो बन्धनबाट बच्न शून्यता ज्ञानसँग सम्बन्धित सम्पन्नक्रमको भावना गरिन्छ । यसको लागि माध्यमिक दर्शनको गहिरो ज्ञान एक अत्यन्तै प्रभावकारी र सशक्त सहायक बन्नपुग्छ । त्यसैले सबै बाह्य धर्म निःस्वभाव (शून्य) र परिकल्पित स्वभावरहित परिनिष्पन्न भएको कारणले सुरुदेखि नै शुद्ध (आदिशुद्ध) हुन्छन् र धर्महरू जान्ने आफू पनि त्यसरी नै निःस्वभाव (शून्य) र परिकल्पित स्वभावरहित परिनिष्पन्न प्रभास्वर नै भएको कारणले वज्रयानमा स्वभावशुद्धा सर्वधर्मा स्वभावशुद्धा अहम् अपि र प्रकृतिपरिशुद्धा सर्वधर्मा प्रकृतिपरिशुद्धा अहम् अपि भन्ने वाक्यको अधिकतम प्रयोग हुने गर्छ ।

पाद टिप्पणी तथा सन्दर्भ ग्रन्थहरू

1. त्रिधर्मचक्र प्रवर्तनका बारेमा विस्तृत जानकारी प्राप्त गर्नका लागि हेर्नुहोस् : John Power, *Wisdom of Buddha: The Samdhinirmocana Mahayana Sutra*, Berkeley: Dharma Publishing, 1995, pp. 139-141. हाल यो सूत्र संस्कृतमूलमा उपलब्ध छैन तर तिब्बती अनुवाद अद्यापि उपलब्ध छ जसलाई काङ्ग्युर संग्रहभित्र राखिएको छ ।
2. धेरै संस्कृत बौद्ध शास्त्र र सूत्रहरू जस्तै सद्धर्मपुण्डरीक सूत्र, अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सूत्र इत्यादिमा मात्र होइन, पालि बौद्ध साहित्य जस्तै खुदकनिकायको पहिलो ग्रन्थ खुदकपालिको निधिकण्डसुत्त, अभिधर्म पिटकको पुगलपञ्जति, मिलिन्द पण्हा, कथावत्थु इत्यादिमा पनि श्रावक, प्रत्येकबुद्ध र सम्यक् सम्बुद्धका बारेमा उल्लेख पाइन्छ ।
3. हरिप्रसाद शास्त्री, *अद्वयवज्र संग्रह*, वरोडा: ओरियन्टल इन्स्टिच्यूट, १९२७, पृ. १४ ।
4. जगन्नाथ उपाध्याय (सं.), *श्री मञ्जुश्रीय शोविरचितस्य परमादिबुद्धोद्धतस्य श्री लघुकाल चक्रतन्त्र राजस्यकल्किना श्रीपुण्डरीकेण विरचिता टीका विमलप्रभा (प्रथमो भागः)*, सारनाथ: केन्द्रीय उच्चतिब्बती-शिक्षा-संस्थान, १९८६, पृ. १६३ ।
5. स्वामी द्वारिकादाश शास्त्री (सं.), *गुह्यसमाजतन्त्र*, वाराणसी: बौद्ध भारती, २००३, पृ. २७ ।
6. ग्युयु नि ग्युयुन् श्च्ये इयावार श्च्ये । Steven Nil Wenberger, *The Significance of Yoga tantra and Compendium of Principles (Tattvasamgraha) with Tantric Buddhism in India and Tibet*, भर्जिनिया विश्वविद्यालयमा सन् २००३ मा पेश गरिएको अप्रकाशित शोधग्रन्थ, पृ. १४ । सो ग्रन्थमा उद्धृत ।
7. वज्रयान दर्शन मीमांसामा उद्धृत । वङ्छुगदोर्जे नेगी, *वज्रयान दर्शन मीमांसा*, सारनाथ: वाराणसी, केन्द्रीय-उच्च-तिब्बती-

शिक्षा संस्थानम्, २००९, पृ. ११-१२

८. जेफ्रे होपकिन्स (अनु.), *Tantra in Tibet: The Great Exposition of Secret Mantra by Tsong Kha pa*, लन्डन: ज्योर्ज एल्लेन् एण्ड अनविन्, १९७७, पृ. ५४ ।
९. स्टिफन् होज् (अनु.), *The Mahavairocana Abhisambodhi Tantra with Buddhaguhya's Commentary*, न्यूयॉर्क: रोटलेज्कुर्जोन्, २००३, पृ. ३३ ।
१०. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ८, पृ. ४७ ।
११. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ५, पृ. १३२-१३३ ।
- ११.क. वज्रयानका चार चर्याहरूलाई चर्तुकर्म वा तिब्बती भाषामा ले शिह्य पनि भनिन्छ । देव योग अन्तर्गत उत्पन्न क्रममा अन्य प्राणीहरूको हितका लागि बुद्धचर्याको अभ्यास गरिन्छ । जसलाई चार कर्म वा चर्या भनिन्छ । यी कर्महरू सिद्ध योगीहरूले रोग निवारण, बाधा अड्चन निवारण, चित्तका आवरणहरू र अविद्या हटाउन, पुण्य बढाउन, आयु लम्ब्याउन, श्री समृद्धि र प्रज्ञा बढाउन, कुशल गुणहरू, प्राण र त्रिभुवका शक्तिहरूलाई नियन्त्रणमा पार्न, बाह्य र भित्रि दुष्प्रत्यय र विघ्नकर्ताहरूलाई क्रोधी रूप देखाएर दमन गर्नका लागि चार कर्महरूलाई कार्यान्वयन गर्दछन् ।
१२. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ८, पृ. ४७ ।
१३. रेजिनाल्ड ए. रे, *Secrets of the Vajra World: The Tantric Buddhism of Tibet*, बोस्टोन् : शम्भल पब्लिकेशन्स्, २००१, पृ. ६६ ।
१४. फ्रान्चेस्को स्फेरा (सं.), *The Sekoddesha by Naropa*, रोम: इन्स्टिच्यूटो इटालिएनो पर् ल्ओरिन्टे, २००६, पृ. ६६ ।
१५. जिनचित्ताभिप्राय परम्परा, विद्याधर सांकेतिक परम्परा एवं पुद्गल कर्ण परम्पराका बारेमा हेर्नुहोस्: दुय्ज्योम् रिन्पोछे जिगडल् ह्येशे दोर्जे, *The Nyingma School of Tibetan Buddhism: Its Fundamentals and History*, बोस्टोन्: विस्डम् पब्लिकेशन्स्, १९९१, पृ. ४४७-४५७ ।
१६. रामशंकर त्रिपाठी एवं ठाकुरसेन नेगी (सं), *हेवज्रतन्त्रम्: महापण्डिताचार्य रत्नाकर शान्तिविरचित हेवज्रतन्त्र पञ्जिका मुक्तावलीसंवलितम्*, सारनाथ: केन्द्रीय-उच्च-तिब्बती-शिक्षासंस्थानम्, २००१, पृ. २००१ ।
१७. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ३ ।
१८. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. १५, पृ. २६३ ।
१९. ड. एच. जोन्स्टन् (सं.), *दि रत्नगोत्रविभावमहायानोत्तरतन्त्रशास्त्र*, पटना: दिविहार रिसर्च सोसाइटी, १९५०, पृ. २१ ।
२०. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. १६, पृ. १८९-१९० ।
२१. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. १३, पृ. १०२ ।
२२. स्टिफन् एनाकर, *Seven Works of Vasubandhu: The Buddhist Psychological Doctor*, नयाँ दिल्ली: मोतिलाल बनारसीदाश पब्लिशर्स प्रा. लि., २००२, पृ. ४२३ ।
२३. ऐजन
२४. ऐजन
२५. ठांगु रिन्पोछे, *Transcending Ego: Distinguishing Consciousness from Wisdom (Namshe Yeshe Gyepa) of Rangjung Dorje the Third Karmapa*, २००१ । पि.डि.अफ डिजिटल संस्करणको पृष्ठहरू ३७-४९ ।
२६. धर्मचक्र अनुवाद समिति, *आर्यतारा त्रि-उत्तम - तेस्रो उत्तम - उपायकौशल्य*, (अंग्रेजी संस्करण), काठमाडौं: धर्मचक्र अनुवाद समिति, २०१०, दोस्रो दिन ।
२७. वसुबन्धुविरचित महायान शतधर्म विद्यामुखम्, मीनबहादुर शाक्य (सं), *Buddhist Himalaya* संयुक्त संस्करण ९, २००१-२००७, ललितपुर: नागार्जुन बौद्ध अध्ययन संस्थान, २००७, पृ. ५८-५९ ।

२८. पि. एल. वैद्य (सं.), नागार्जुनीयं मध्यमकशास्त्रम् । आचार्य चन्द्रकीर्ति विरचिता प्रसन्नपदाख्याव्याख्यया संवलितम्, दरभंगा: मिथिला विद्यापीठ, २०१६, पृ. २२० ।
२९. पि. एल. वैद्य (सं.), 'प्रज्ञापारमिता हृदयसूत्रम् (विस्तरमातृका)', महायानसूत्र संग्रह, दरभंगा: मिथिला विद्यापीठ, १९६१, पृ. ९८-९९ ।
३०. जलछेन् नामडोल (सं), आचार्य नागार्जुन विरचितचतुःस्तवः, सारनाथ: केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, २००१), पृ. १४ । नागार्जुनले लेखनुभएको चतुस्तवः ग्रन्थ अन्तर्गत लोकातीतस्तवः, निरौपम्यस्तवः, अचिन्त्यस्तवः र परमार्थस्तवः पर्दछ ।
३१. <https://www.buddhistdoor.net/features/approaching-vajrayana-part-three> । २०७८ सालभदौ २० गते हेरिएको ।
३२. भिक्षु पासादिक तथा लालमणि जोशी (सं. एवं अनु.), विमलकीर्ति निर्देश सूत्र (भोटीय सस्करण, संस्कृत उद्धार एवं हिन्दी अनुवाद), सारनाथ: केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा-संस्थान, १९८१, पृ. ७८ ।
२९. समदोड रिम्पोछे एवं ब्रजवल्लभ द्विवेदी (सं), ज्ञानोदयतन्त्रम्, सारनाथ: केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, १९८८, पृ.१
३३. टुल्कु उर्गेन रिम्पोछे, *As It Is*, हङ्कङ्ग: राङ्ज्युङ्ग ट्येशे पब्लिकेशन्स, १९९९, पृ. ७१
३४. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ३१ ।
३५. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ५, पृ. ८-९ ।
३६. समदोड रिम्पोछे एवं ब्रजवल्लभ द्विवेदी (सं), ज्ञानोदयतन्त्रम्, सारनाथ: केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, १९८८, पृ. १
३७. <https://buddhaweekly.com/bliss-helps-us-understand-emptiness-without-nihilism-vajrayana-develops-faster-insight-balance-bliss-emptiness-compassion-wisdom-mandala-deity/> । २०७८ साल भदौ २० गते हेरिएको ।
३८. <https://studybuddhism.com/en/advanced-studies/vajrayana/tantra-advanced/the-role-of-happiness-in-sutra-and-tantra/using-blissful-awareness-as-the-cognizer-of-emptiness> २०७८ साल भदौ २० गते हेरिएको ।
३९. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. ३७ ।
४०. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. २८, पृ. २१८ ।
४१. पूर्वोक्त पादटिप्पणी सं. १३, पृ. ९६-९७ ।

शाक्य लेखापटी सेवा

हनुमानस्थान, लगनखेल, ललितपुर महानगरपालिका

सम्बोधि शाक्य

सेवाहरु

- ▲ जग्गा नाप जाँच
- ▲ जग्गा खरिद बिक्री
- ▲ मालपोत सम्बन्धी सम्पूर्ण कामहरु
- ▲ अड्डा अदालत सम्बन्धी सम्पूर्ण कामहरु
- ▲ भूमि सुधार सम्बन्धी सम्पूर्ण कामहरु

मो.: ९८१३५१७४७३, ९८४९४२४६६२

बौद्ध विहार संघ, यलया सल्लाहकार विपश्यनाचार्य श्रद्धेय उत्तमरत्न धाख्वाजु लिसे खँल्हाबल्हा

न्त्यब्बवम्ह : ज्ञानेन्द्र शाक्य

विपश्यनाचार्य श्रद्धेय उत्तमरत्न धाख्वाजु बौद्ध विहार संघ, यलया सल्लाहकार खः । वसपोल अक्षयेश्वर महाविहार पुनःनिर्माणया इले विहार भवन डिजाइन दयेकेगु, प्राविधिक रूपं स्वयेगु ग्वहालि बिया उवले निसें बौद्ध विहार संघ लिसे आवद्ध जुसे निरन्तर विभिन्न कथं योगदान यायेगु याना बिज्याना च्वंम्ह खः । वसपोल नेपाल विपश्यना केन्द्रस विपश्यनाचार्य जुया विपश्यना साधना देय् न्यंक व विदेशय् तकं वना स्यनेगु याना बिज्याना च्वंगु दु । वसपोलं वि.सं. २०५३ साल पाखे निसें निरन्तर अक्षयेश्वर महाविहारस सामूहिक ध्यान व एक दिने ध्यान शिविर सञ्चालन याना विज्याना च्वंगु दु । थ्व बाहेक वसपोलं बौद्ध विहार संघयात माःगु इले माःकथं अमूल्य सल्लाह सुभावा बिया योगदान याना बिज्याना च्वंगु दु । वसपोललिसे त्रिरत्न पौया दुजःपिं नापं जूगु खँल्हाबल्हाया सक्षिप्त प्रस्तुति थन न्त्यब्बयागु जुल ।

१) छलपोलया बाल्यकालया संस्मरण न्त्यथंसे छपिं बुद्धधर्म लिसे गुकथं सम्पर्क जुल, धर्माभ्यासय् गुकथं प्रवेश जुल ? छुं खँ कना बिज्याहुं ।

जि जन्म जूगु ला बौद्ध परिवारय् हे खः । परम्परानुसार प्रव्रज्या संवर (वरेछुयेगु) संस्कारं प्यन्हुया लागि भिक्षु नं जुयाम्ह खः । जित मचाबलेयागु खँ लुमंसे व - जिमि बाज्याया प्रज्ञापारमिताया थ्यासफू ब्वनीबले उकी 'शून्य' धैगु खँग्वः यक्व वइगु । जि जिज्ञासु जुया "थ्व छु धाःगु ?" धका बाज्यायाके न्यनागु ला, "हालेमते छिपिं हुँ" धका धाल । लिपा हानं थथे हे न्त्यसः न्यनागु इले नोकथिं म्हुया बोबिया हल । अनलिपा जित ताल धर्मया खँ धैगु सिइके मज्यु खनि । अथेहे जिमि बौया न्हिकं यायेत आगमय् दुहाँवना तिंक छक्कः गँ थाना पिहाँ वइगु । बा यात "थ्व छु यानागु ?" धका न्यनाबले हानं "छिमिसँ मस्यु हालेमते" धका धाल । थुकथं बौद्ध कुल संस्कारय् हुकँ जूगु खयां नं भीथाय् सयेकेगु स्यनेगु चलन क्रमशः बन्द जुजुं वने धुंकूगुलिं बाल्यकालय् जिं धर्म

सम्बन्धी छुं सयेके मखं । भिन्स्वदँ दुबले जि व्यापारया लागि तिब्बत वना । अन नं गुम्बाय् पूजा यायेगु, मत च्याकेगु आदि परम्परा दु तर अन नं स्वदँ च्वनाया दुने खास धर्म सयेकेगु अवसर चूमलात । नेपाः वया हानं आखः ब्वना । अनलिपा जि छात्रवृत्तिपाखें रसियाया सेन्ट पिटर्सवर्गस इन्जिनियरिङ्ग ब्वंवना । अन हरेक गर्मी मौसमय् जिमित स्कान्डेनिभियास यंकीगु । अनया छगू जमघटया ज्याभ्रवःस थःथःगु परिचय वियेकेगु क्रमय् जि नेपाःयाम्ह जुया बुद्ध धर्मया विषय छुं खँ कँ धका आग्रह यात । जि छम्ह बौद्ध खः धका धायेगु बाहेक जिं मेगु छु हे न्वंवाये मफुत । अन दुपिनि फुकसिनं थःथःगु खँ कन । जि छम्ह जक थथे छुं कने मसःबले छखँ मछ्हासे च्वन । थ्व घटना जिगु मनय् तसकं दुग्यंक दित । अनलि नेपालय् लिहाँवयेखतं थनया धर्म व संस्कृति सम्बन्धी अध्ययन यायेगु शुरुयाना । जि गुरुजुपिन्थाय् वना, चर्चय् नं वना, ओशो आनन्द अरुणयागु नं संगत जुल । बौद्धिक रूपं आपालं स्रोत पाखे ब्वनेगु न्यनेगु याना । तर थःत धात्थे हे खास ज्या

पिहां मवल । तनावपूर्ण जागिरे जीवनपाखें बिस्यु वनेगु कथं २०३८ साल पाखे जि व जिमि जाहान् निम्हं श्रद्धेय विपश्यनाचार्य गुरु सत्यनारायण गोयन्काजुया निर्देशनय् जूगु विपश्यना शिविरय् सामेल जुया । थुकिं जित भचा ज्याख्यले दूगु थें जुल । उकिं थुकिया निरन्तर अभ्यास याना च्वना ।

२) भीथाय् बहाःबहीस धर्माभ्यास, धर्म सयेकेगु व स्यनेगु परम्पराया विषयस छपिनिगि बिचाः तया बिज्याहुँ ।

जिं भतिचा इतिहास नं वाला स्वया । जिं थुइका, नेपालय् धर्म स्यनेगु सयेकेगु परम्परा मल्लकालं निसें तिति म्हो जुजुं वंगु खनि । थन थुलिमछि बहाःबही दु, आखिरय् थुपिं दक्व हे सयेके सियेकेगु विद्याकेन्द्र हे खः । तर आःवया स्यनेगु कनेगु बिल्कूल हे ल्यँ मन्त । ऐतिहासिक कालक्रम स्वयेबले न्हापा थन धर्मया परम्परा बाँलाकक न्ह्यानावयाच्वंगु खः तर मल्लकालय् थनया समाजयात हिन्दूकरण यायेत भारतं न्याम्ह ब्राम्हण पण्डितपिं सःतूगु खः । इमिसं बौद्ध धर्मयात तप्यंक निषेध यायेगु मयाःसे बौद्ध अभ्यासय् विकृतगु अभ्यास दुथ्याकेमाः धैगु नियम हया कानूनं चिनाविल । कानून मानेमयाःपिन्त सजायया व्यवस्था नं याःगु जुल । थुकथं धर्म परम्पराय् ट्युपाः ववं स्यना वन ।

न्हापा थनयापिं विद्वान्पिं भारतया नालन्दा विश्वविद्यालय वना व्वंकवनिपिं तक दूगु खः । लीलावज्र थें जाःपिं सिद्ध आचार्यपिं दूगु थाय् खः थ्व । १२ औं शताब्दि पाखे वख्तियार खिलजिं नालन्दा ध्वस्त याःबले, अनर्चपिं आचार्यपिं थन नं आश्रय काःवःगु खः । अनलिपा नेपालय् व तिब्बतय् बुद्ध धर्म भन्भन् क्वात्तुया वन । तिब्बतय् बुद्धधर्म यंकूपिं गुरुपिं नं नेपाः व भारतयापिं हे खः । तर मल्लकालय् थुजाःगु सम्बद्ध परम्परा मदया स्यनावन, संस्कृति जक ल्यना च्वन । भीगु बहाःबही नं संस्कृतिइ जक सिमित जुया च्वंगु दु । धर्मग्रन्थया भाषा नं संस्कृत जुल, भाषा ज्ञान म्हो जुजुं वना बौद्धाभ्यास थौं कन्हे म्हो जुजुं कर्मकाण्डय् जक सिमित जुइगु पाखे

न्ह्यांवनाच्वंगु खनेदु ।

करिव सछि दँ न्ह्यः निसेंतिति वर्मा श्रीलंका आदि देशय् वना लिहाँवःपिं भिक्षुपिं थन बिज्यायेधुंका नेपालय् थेरवाद परम्पराया पुनरुदय जुल । थनयापिन्त वसपोलपिन्सं ज्वनावःगु दक्व शिक्षा न्हूगु परम्परा थें ताल । वास्तवय् वज्रयान शिक्षाय् थ्व दक्व शिक्षा दुथ्याः तर सयेकेगु व्वनेगु परम्परा त्वःफ्युगुलिं थ्व शिक्षा मेगु हे थें वा करपिनिगु थें तायेकूगु जुल । छगू उदाहरण काये - वज्रयान परम्पराया ध्यान अभ्यासय् निगू चरणय् दु - उत्पन्नक्रम व सम्पन्नक्रम । थुकिइ उत्पन्नक्रम धैगु समथ भावना खःसा सम्पन्नक्रम धैगु विपश्यना खः । परम्परानुसार थुकिया आचार्य अभ्यासय् पोख्तम्ह जुइमाः । थ्व हे प्रचलन तिब्बतय् नं दु । अन 'सि ने' धाइ समथ यात अथेहे 'लाथोड' धाई विपश्यना यात । उकिं आधारभूत खँ वहे तुं खः ।

“धर्म धैगु छु ?” धका भगवानं अत्यन्त सरल परिभाषा कना बिज्याःगु दु । जीवन सम्बन्धी प्रकृतिया नियमयात धर्म धाइगु खःसा आधुनिक विज्ञानं पदार्थ सम्बन्धी नियमयात जक कःघाई । जीवनय् थ्व निगूलिं पक्ष दुथ्या । तर दक्व सिवे अप्व महत्वपूर्णगु भीगु मनया नियमयात हे भगवान बुद्ध 'धर्म' धका परिभाषित याःगु जुल । व हे धर्म नियमयात महायानय् शून्यता धाइगु खःसा मेकथं प्रतीत्यसमुत्पाद कथं नं व्याख्या याई । आखिरय् थुपिं खँ छगू हे खः । थुपिं धर्मत अनुभव याना थुइके माःगु खँ जुल । बौद्धिक अध्ययन व चिन्तनं जक थुइके फैगु मखु । गथेकि, स्वमिड सयेकेत किताव व्वना जक सैमखु, लखय् हे व्वहाँवनातिनि हे सैगु खः । उदाहरण छगू न्ह्यथने - जि न्हापा समुद्र धैगु तःधैगु पुखू थें जक जुइ धका अनुमान याना तयागु खः । तर जव धात्थें रूसय् व्वं वने धुंका प्रत्यक्ष समुद्रयात्रा याना, उबले जिगु कल्पना व यथार्थ गुलि पाः खनि धैगु खँ वाःचाल । अथे हे थन नं अभ्यास व अनुभव तोफिना वंबले धर्मया सार थुइकेगुलि म्हो जुजुं वना च्वन । धर्म सयेकेगु स्यनेगु प्रथाया संस्थागत व्यवस्था हे वास्तवय् विहार खः । तर थौं कन्हे अधिकांश विहारय् सयेकेगु स्यनेगु चलन म्हो

जुया वंगु अवस्थाय् लाना च्वंगु दु ।

३. धर्म अभ्यास तोफ्युगु कारणं उजाःगु छु भीसं त्वफिकाचवनागु दु ?

छगू खँ लुमंसे वल । जर्मनीया फ्रयाडफर्टय् जूगु छगू ब्यापार मेलाय् जी नं सहभागी जुयागु । अत्यन्त विशालगु थ्व प्रदर्शनीइ नेपालीतयगु स्वंगु अलग अलग कार्पेटया स्टल दूगु जुल, छम्ह लिसे मेपिनिगु सम्बन्ध मदु । अनहे मेगु छगू विशालगु स्टल दु, आसियान (थाइल्याण्ड, सिंगापुर आदि) या न्हेगू च्यागू देय् छगू हे साभा स्टल । नेपाली तयेगु स्टलय् वनाबले अन छगूलिं मेगु पसःया कुँखिनिगु । आसियानया स्टलयापिनिगु समन्वय व नेपाली तयेगु पहः स्वयेबले जि अजू चाल । नेपाली तयेसं समन्वय धैगु ला सयेका हे मतःगु ला धैथें च्वँ । थ्व छुकिया लिच्च धाःसा - भीसं धर्म थुइकेगु परम्परा न्हनावंगु जुया जूगु खः । भीथाय् धर्म धैगु हे नखःचखः, नय्त्वनेगुली हे सिमित जू वन । धर्म अभ्यास व आचरण दतकि मैत्री सम्बन्ध तयेगु सूत्र प्राप्त जुइ । पारिवारिक जीवन एवं ब्यापारय् न्त्याथाय् नं थुकिया लिच्च खने दै ।

४) थ्व आधुनिक विश्व समाजय् बुद्ध धर्मया भविष्य गुकथं खंका बिज्याना ?

संसारय् न्हापासिवे आपालं परिवर्तन जुयावःगु दु । संसारय् बौद्ध धर्म अद्भुत कथं प्रचार जुया च्वंगु दु । जिं पाकिस्तानय् मुस्मा तय्त विपश्यना शिविर चले याःवनागु दु । अथे हे चीनय् न्हापा शिविर चलय् यायेत अनया छगू विहार लिसे सम्बन्ध तया सरकारपाखें स्वीकृति कया जक यायेमाःगु खः, तर आः वया चीनय् विपश्यना केन्द्र हे दयेकेगु स्विक्ती ब्यूगु दु । आश्चर्यया खँ - अमेरिकाया बोस्टोनय् हावर्ड विश्वविद्यालय दूगु शहरय् विपश्यना ध्यान च्वनिपिं आपालं हे दु । अमेरिका सिनेटरपिं, भारतया राष्ट्रपति, विहार राज्यया मुख्यमन्त्री केजरिवाल, जी सिनेमा या हाकिम आदि विपश्यना गम्भीर साधकपिं जुया च्वंगु दु । थुकथं थ्व धर्म छाया फैलय् जुल धाःसा थ्व अत्यन्त हे व्यावहारिक, प्रत्यक्ष परिणाम बिइगु जूगुलिं खः ।

जि जर्मनतय् थाय् ज्यायाःवनाबले खनेदूगु, म्यानेज्मेन्ट तहयापिं अधिकारीपिनि थःथःगु संस्कृति अनुसार फरक फरक विचाः । अन्तर संस्कृतिया वातावरण छगू गम्भीरगु सवाल जुया च्वन । जर्मनतय् समयया तसकं ख्याल यायेमाः, नेपालय् धाःसा समयया उलि मतलव तःगु खनेमदु । थन ज्यायायेबले इपिं नर्भस जुइगु । समय पालन सम्बन्धी नेपाःया संस्कृति मनसून थें । वा वये नं फु मवयेनं फु । थुजागु परिस्थिति ज्यायायेगु निति तयारीया लागि जिमित हल्याण्डय् छगू तालिमय् छ्वःगु । उगु तालिम उच्च स्तरया सि.इ.ओ. पिन्त बिइगु । थ्व वर्गयापिन्त शैक्षिक योग्यता जक दयां मगाः । निर्णय यायेबले न्त्यावलें हाकुगु व तयुगु थें स्पष्ट मजुइगु जुया थ्व तहयापिं ब्यक्तिपिनि यक्व हे तनाव दु । जि आश्चर्य जुल, थ्व तालिमय् जेन ध्यान तइगु । विधि अनुसार गँ थाय् धुंका तिनि नये दैगु, विभिन्न कथंया स्मृति ध्यान स्यनीगु । भगवान बुद्धं प्रतिपादित मनयात तालिम वियेगु विधित पश्चिमा देय्यापिन्सं थुकथं स्वीकार याःगु, प्रयोग याना च्वंगु खँ भीथाय् च्वीपिं मस्तय्त कना इमित सजग यायेमाःगु दु ।

५) भीथाय् धर्म अभ्यासयात न्त्याकेया लागि गुकथं ज्या न्त्याके मालि ?

भीथाय् श्रद्धाया कारणं धर्मया संस्कृति आतक न्त्याना च्वंगु दु । आ उलिंजक मगाः । यदि व्यवहारय् थ्व प्रत्यक्ष रुपं उपयोगी जूसा जक भी क्वय्यापिं पीढीपिन्सं थ्व धर्म संस्कृति न्त्याकी । भीथाय् संस्कार संस्कृति दूगु कारणं धर्म अभ्यासया विकास यायेगु आ तःधंगु अवसर खः । भीथाय् मखु खँ ल्हाये मज्यु, अयेला त्वना धेधे चुइका जुइमज्यु धैगु संस्कार आ तक नं दनी ।

जि नं थुजाःगु हे खँया खोजीनितिया क्रमय् थन लाःवःगु । थ्व अक्षयेश्वर महाविहार निर्माण भूवलय् विहारया डिजाइन नक्सा दयेकेगु, दरवारया पिन्त ब्याख्या यायेगु आदिया लागि जि थ्व बौद्ध विहार संघय् सम्बन्ध जूगु खः । थुकिं जित आपालं फाइदा नं जुल । थन भीगु संस्कृति परम्परा सयेकेगु अवसर चूलात । हानं

लोटस रिसर्च सेन्टर स्थापना यायेगु ज्याय् संलग्न जुइ दत । जापानी भिक्षु स्युचो ताकावकाजुं जित नाप ला: बिज्यात, नेपा:या बुद्ध धर्म सम्बन्धी अनुसन्धान प्रोजेक्ट न्ह्याकेया लागि । थुकिया लागि सिसिन्काइ जापानपाखें आर्थिक ग्वहाली बिइगु नं खँ न्ह्यथना बिज्यात । थ्व सम्बन्धय् जिं थ:गु विचा: स्पष्ट तथा - थ्व प्रोजेक्ट धर्मानुसार दान भावना कथं न्ह्यायेमा: । थुकिइ वइगु सहयोग नं दान सिद्धान्तं चलय् जुइमा । थ्व प्रोजेक्टयात संस्थागत यायेया लागि प्रा. डा. वज्रराज शाक्य व विपश्यनाचार्य बोधिवज्र वज्राचार्य दाइपिं साथ कया लोटस रिसर्च सेन्टर स्थापना याना नेपा:या बुद्ध धर्म व संस्कृतियागु अनुसन्धान यायेगु ज्या शुरु याना ।

बौद्ध विहार संघपाखें छगू गुरुजुपिनिगु सम्मेलन यायेगु, दशकर्मया विधि सर्वसाधारणं थुइगु कथं च्वया प्रकाशन यायगु धैगु प्रस्ताव तथा, म्हुतुं स्वीकार या:सां जिगु थ्व पहल उबले असफल हे जुल । हानं न्हापा छक्व: सेमिनार याना बहा:बहीया आर्थिक सामाजिक विकास गुकथं याये फै धैगु प्रतिवेदन तयार याना । उगु प्रतिवेदनया कार्यान्वयन पाखे बिचा: मवन । थन विपश्यना ध्यान छगू जिं जवरजस्ती चले यानागु ख: ।

अथे हे बौद्ध विद्वान मिनबहादुर शाक्यजु पाखें पूजाविधि सम्बन्धी प्रशिक्षण याकेगु कार्यक्रम नं शुरुवात याना बिज्यात । छगू इलय् गुरुजुपिं हे लोप जुइगु थें जा:गु अवस्था व:गु ख: । तर आ: अध्ययनशील गुरुजुपिं उत्पादन जूगु दु । नेवा: बौद्ध धर्म सम्बन्धी छुं अध्ययन सामग्री व वातावरण दया व:गु दु । थुकिंयाना बहाबहिली छुं यायेमा धैगु भावना नं ब्वलंगु दु ।

छगू खँ स्मरण याये वह:जू । हिरण्यवर्ण महाविहार जीर्णोद्धार यायेगु ज्याये थुलि थाकुल कि, न्ह्यागु नं थी मज्यु धाइगु । छाय् धा:सा कारण सुनानं मस्यु, न्हापांनिसें धया त:गु याना त:गु धायेवं गा: । ज्या ला न्ह्याकेमाल । जिं अन गुथियारपिन्त धया - 'थ्व थी हे मज्युगु जूसां ज्या पुवंकेत थ्व चिके हे मा:गु दु । थुकिया पाप कुविइ मा:सा पाप कुविइत जि तयार । दोष फुक्कं जित चीका ब्यु ।' थुकथं थ्व पुवंकेया लागि

अनेक कथं उपाय याना ।

६) बुद्ध शिक्षा व बौद्ध संस्कारयात विकास यायेया लागि बौद्ध विहार संघपाखें गुकथं ज्याइव:त न्ह्याके माली ?

बौद्ध विहार संघपाखें विहार जीर्णोद्धार व पुन:निर्माणया ज्या यानाच्वंगु दु । अथे हे जिमिथाय् क्वाबाहा: पाखें नं लुम्बिनीइ छगू विहार दयेकेगु ग्वसा: जुयाच्वंगु दु । थ्व खँ प्रसंशनीय जू । तर अनं लिपा नं दीगो जुइगु छुं ज्या यानायंकेमा: । भौतिक संरचना दयेकेगु नापनापं स्यनेकने यायेगु ज्या नं याना यंकेमा:गु ख: । गथे विहारया भौतिक संरचना दयेकल उकिया प्रयोग नं सहि कथं बाँलाक जुइमाल । भीथाय् यागु विहार ला जीवन्त सम्पदा ख: । भीगु प्रयत्नं भीयां लिपायागु पीढी अभ्र छुँतँ थहाँ वनेमा:गु दु । आर्थिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक कथं इमिगु उन्नति जूगु जुइमाल ।

मेगु छगू महत्वपूर्णगु खँ, भीके ब्वनेगु व आचारणय् अन्तर दु । न्हापाया छगू खँ लुमंसे व - थन छगू कार्यक्रमय् पञ्चशील कया ज्याभ्व: क्वचायेका छुंयेला व अयेला कायेगु यात । जिं थुकिया बिरोध याना - कि थ्व त्वती कि व त्वती । थुजा:गु आचारण मेपिन्सं खन धा:सा इमित छपिन्सं गथे थुइकेगु । थये पाठ ब्वन तर अर्थ मथुल, थुइकेगु पाखे कुत: मयात, उकिं ब्यवहारय् मवल । थुजा:गु आचरणं भी प्रति यानात:गु सम्मान व श्रद्धा मदया वनी ।

उकुन्हु संचार माध्यमय् आपालं जातिभेदया चर्चा जुया च्वंगु हे बखतय् स्वम्ह मिसा सिनेकमीपिं विपश्यना शिविरय् च्वँवल । उपिं मध्ये छम्ह विश्वकर्मा, निम्ह शर्मा । ध्यान केन्द्रय् जातिभेदया छुं भाव मदु, वहे कथं व्यवहारय् नं प्रत्यक्ष इमिसं खन । अन शिविरय् यागु व्यवहार खना उम्ह सिनेकमी तसकं प्रभावित जुया वं थ्व सम्बन्धी छगू भिडियो हे दयेकल ।

भीसं शिक्षा बिइबले छगू लुमंकेमा:गु खँ - शिक्षा बिइबले नकारात्मक छुँ हे मच्चयेगु । बाँलागु कुशल जक न्ह्योने तयेगु । बाँला:गु कुशलं नकारात्मक

अर्थे हे चिला वनी । थ्व थुइकेमा: कि छुं नं नकारात्मक खँ दया च्वंगु जूसा थ्व अवस्था व व्यक्ति वा समूहया चेतनाया कारणं ख: । चेतना परिवर्तन जुइ धुनकि मेगु अर्थे हे परिवर्तन जूगु खने दै । छम्ह मुस्मा दीर्घ शिविरया लागि सिफारिस का:व:गु । वयागु पूर्व अभ्यासया खँ न्यनाबले उलि बाँला:गु परिणाम व:गु मद्दु खनि । लिपा जिं सिल, व ला मुफ्ती अर्थात् धर्म गुरु ख: । शिविर्य निषेध याना त:सां वं थ:गु अभ्यास मत्वतूगु जुया च्वन । सिफारिस का:व:महसित वयागु नकारात्मक खँ तप्यंक धायेगु उचित मखना जिं अभ्यास यायां हूँ जक धया । जित विश्वास दु, अभ्यास यायां वन धा:सा वं थम्ह हे खंकी, अले अन्धविश्वासय् च्वना च्वने मालि मखु । नकारात्मक खँ यात तप्यंक, छा:गु भाषां न्ह्यथना परिवर्तन यायेफैमखु ।

थौ कन्हेया पीढी, भीपिसिवे यक्व हे न्ह्या: । उमिसं न्ह्यागु खँ हे गुगल पाखें सयेका च्वनी । उकिं इमित स्यनेबले सिधा हे कनेगु सिवे छँ माला जित कँ वा धायेगु अप्व प्रभावकारी जुया च्वनी । मस्तयेत स्यनेत इमिगु पाखें न्यनेगु विनम्रता तसकं हे महत्वपूर्ण जूगु खँ

वा:चायेकेमा: ।

थौ कन्हेया युवापिं लिसे ज्या यायेगु ख:सा, इमिसं भोगेयाना च्वंगु समस्या छु ख: ? उकि त गुकथं हल याये फै धैगु खँय् इमित ग्वहालि याये फ:सा जक इमित आकर्षित याये फै । इमिगु भविष्य अनिश्चितताया गालय् लाना च्वंगु दु । आ ब्वना च्वंगु विषयवस्तु जीवनय् ज्याख्यले दै मदै ठेगान मद्दु । थ्व खँय् इमित ग्वहालि याइपिं नं सुं मद्दु । स्कूलया शिक्षा असल जीवन हनेया लागि पर्याप्त मजू । थथे थ: हे सक्षम जुइत इमित थप शीप मा:गु दु । थौ जुयाच्वंगु परिवर्तनया वेगयात गथेयाना सामना यायेगु धैगु खँ इमित ग्वहालि जुइकथं स्यनेमा: । भगवान बुद्धया शिक्षाय् थ्व बाँलाक कना त:गु दु । बुद्धशिक्षा यात इमिगु समस्या नापं स्वाका छ्यलेगु कथं स्यने फ:सा जक इमिगु ध्यानाकर्षण जुइ । मस्तयत् स्यनेकने यायेत child learning expert पिं लिसे ज्यायाये मा:, अथेतुं वयस्कपिन्त स्यनेकने यायेत adult learning विधियात सिइका यायेमा: । थौ कन्हेया शिक्षा एक तर्फी जक मखु, स्यनेगु भूवलय् स्यनिपिन्सं नं उत्तिकं सयेकेगु मौका प्राप्त जुइगु ख: ।

मोहनी नख:, नेपाल संवत् १९४२ न्हू दँ व स्वन्ति नख:या लसताय् सकल नेपा:मिपिन्त दुनुगलं निसें यक्व यक्व भिन्तुना देछाना च्वना ।

युवा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

ह:खा, यल ।

मयुरवर्ण बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

भिन्धेबाहा:, यल

ज्वेल्स बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

पुच्व:, यल ।

विद्याधरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

पाटन औद्योगिक क्षेत्र, ललितपुर

The *Nāmasaṃgīti*: Composition, Content and Benefit

Prof. Dr. Sudan Shakya
Shuchiin University, Kyoto

This paper is dedicated to my brother **Gyanu Raj Shakya** of Hakha Tole, Patan who passed away on 6h May 2021.

Fig.1 Mañjuśrī
with sword (R) and book(L)

Fig.2 Mañjuśrī
from the Mahāvairocanaśūtra

Fig.3 Nāmasaṃgīti Mañjuśrī
Patan Museum

Introduction

न मो वा गी श्व रा य ॥
“na mo va gī śva rā ya //”

Going through this group of seven syllables “na•mo•va•gi•śva•ra•ya”, it reminds me of my preschool days. These are the first letters I learned in childhood and are the same as the English a, b, c alphabets. Especially in the Newar Buddhist community, most of the children grew up without even noticing the meaning of those seven syllables. Nearly twenty years ago, when I started my research on Mañjuśrī मञ्जुश्री Bodhisattva, I was amazed to find that the first letters I learned in my childhood are no other than the mantra of Mañjuśrī.

In Nepal, Mañjuśrī equates with Sarasvati, both of whom are widely worshiped as deities of wisdom and learning. Adding “Om” at head, it reads as ओं नमो वागीश्वराय ॥ “Om namo vaḡīśvarāya” (homage to Vāḡīśvara). Literally, Vāḡīśvara is the composition of ‘vāc ‘ speech or voice and ‘īśvara’ master. Thus, Vāḡīśvara, the master of speech, is another name for Mañjuśrī that appears as one of the chanting names in the *Nāmasaṃgīti*.

The *Nāmasaṃgīti* (ca.700 CE नामसंगीति) is the common name for *Mañjuśrīṅṅāsattvasya Paramārtha Nāmasaṃgīti*. It is a short but influential Tantra, belonging to a Yogatantra class. It neither teaches any specific doctrine nor any ritual practice, but it contains the key terms of several schools of Buddhist philosophy. This Scripture comprises of various chanting names for Mañjuśrī: Ādibuddha,

Mañjuśrījñānasattva, Vajratīkṣṇa, Arapacana, Vāgīśvara, Yamāntaka, etc. In the Esoteric Buddhism, most scriptures describe variety of complex rites although these are rarely used for chanting. While the *Nāmasaṃgīti* is one of the few scriptures oriented for recitation, Nepal preserves a unique chanting culture of *Nāmasaṃgīti*. It is similar to the *Adhyardhaśatikā Prajñāpāramitā* popularly known as the (*Rishu kyo*) (理趣經) in Japan, which also belongs to the same Yogatantra category, which is regarded as daily chanting scripture in Japanese esoteric Buddhism.

In this short paper, I would like to discuss the contents and composition of *Nāmasaṃgīti*, including the benefits of chanting as described in the scripture. I believe it will help to understand the significance of the scripture thereby providing more impetus to preserve our ancient practice of chanting.

1. Mañjuśrī: the deity of wisdom and enlightenment

Before going to the main topic, I shall first outline the Mañjuśrī's appearance in Buddhist scriptures to reflect his various roles. As already mentioned above, Mañjuśrī is the bodhisattva associated with speech, wisdom and intellect. Holding a sword in right hand and a book in left hand is his orthodox form (Fig. 1). But we can find several depiction of Mañjuśrī with different iconography in Nepal, China, India, Japan and many other Asian Buddhist countries, in which he is considered invariably as the source of wisdom, inspiration and protection.

Mañjuśrī was not to be found in Early Pāli Buddhist Canon. He was introduced as a Mahayanic bodhisattva with various names: Mañjughoṣa, Mañjudeva, Arapacana, Vagīśvara, etc. Regarding the roles of Mañjuśrī in the Mahāyāna literatures, Lamotte 1960, Mallmann 1964, Hirakawa 1989, Tribe 1994a, b and Tribe 1997 had conducted remarkable research works. In addition, Shakya 2009 and Shakya 2013 figured out the esoteric aspects of Mañjuśrī.

At first, in the Early Mahāyāna Text *Saddharmapuṇḍarikasūtra*, popularly known as the *Lotus Sūtra*, he appears as a member of the assembly gathered to hear the preaching of Śākyamuni, together with Avalokitesvara, Maitreya and other bodhisattvas. Again, in the *Gaṇḍvūhasūtra*, he

plays the role of spiritual friend (*skt. kalyānamitra*), who helps to attain the Buddhahood (Tribe 1994a and Tribe 1994b). In the *Ajātaśatrusūtrarāja*, Mañjuśrī is considered as the mother of all the *Buddhas* and *Bodhisattvas* (Hirakawa 1989: 59 62).

In the *Mahāvairocanasūtra* (7CE), belonging to the Caryā tantra, at first Mañjuśrī (Fig.2) appears as an attendant similar to other early Mahāyāna Sūtras, but in later stages, he gains rather a higher position seating at the east direction of the Garbhodbhava-maṇḍala. He is named as Vajradā holding a blue lotus (utpala) with vajra in his left that symbolizes the wisdom (prajñā), which eliminates all the worldly desires (Shakya 2009) and leads us to the enlightenment. In this Text, Vajradā or Mañjuśrī holds vajra instead of holding sword khadga, symbolizing firm vows to attain Buddhahood.

Again in the *Tattvasaṃgraha* (7CE), Mañjuśrī appears again as a member of assembly along with Vajrapāni, Avalokiteśvara, Ākaśagarbha etc. This tantra describes about the Pañcākārābhisambodhi (the five stages of meditation to gain Buddhahood); through this complicated ritual process, he is given Vajra name, called as Vajratīkṣṇa. Then he presides at the right side of Amitābha Buddha at the west direction of Vajradhātumaṇḍala. In this Mandala, Mahāvairocana is the central deity, whereas Amitābha is the head of Padmakula lotus family symbolizing Buddhahood wisdom in the *Tattvasaṃgraha* (Shakya 2009: 91 93).

In addition, Mañjuśrī is chanted with more than 800 various names in *Nāmasaṃgīti* sketching his characteristic aspects. Among them, the “*janakah sarvabuddhānām*” जनकः सर्वबुद्धानाम् (the creator of all the *buddhas*) is one of his chanting names described in 60th verse. This ‘name’, the creator of all the *Buddhas*, is similar to the above stated explanation “creator of all the *Buddhas* and *Bodhisattvas*” in the *Ajātaśatrusūtrarāja*.

Again in its 100th verse it reads as follows:

*anādinidhano buddha ādibuddho niranvayah /
jñānaikacakṣur amalo jñānamūrtis tathāgatah //*

He is the one without the beginning and the end; he is the enlightened one; *Ādibuddha* आदिबुद्धः

he is the person without any connection. He bears single eye of gnosis; he is stainless; he is gnosis embodied and the Tathāgata.

The *Nāmasaṃgīti* is the first Buddhist Tantric text where Mañjuśrī is described as Ādibuddha. He is the firstly awakened one, and thus is considered as the self existent Svayambhū स्वयम्भू who is free from origination and cause. Moreover, he is the source of all kinds creation (Shakya 2010). This concept of Ādibuddha provides a remarkable influence in the *Kālacakratantra* (11 CE) as well.

As described above, in the early texts Mañjuśrī Bodhisattva appeared as an assembly member, and represents the wisdom leading all the sentient beings to Buddhahood. Though being a bodhisattva, he is considered to be the progenitor of all *buddhas* and *bodhisattvas* as seen in the Mahayanic *Ajātaśatrusūtrarāja*. This interpretation of Mañjuśrī is further developed into the Tantric “Ādibuddha” concept; he is the firstly awakened one and the source of all origination having no beginning and no ending. It is noteworthy to see that in the *Nāmasaṃgīti*, Mañjuśrī, the Buddha of *buddhas*, is placed at the supreme position.

In the context of Nepal, it is believed that Mañjuśrī had come from Wutaisan, China and he is closely related with genesis of present Kathmandu Valley. Thus he is worshiped as educator, creator, and protector representing the deep rooted faith of Mañjuśrī. That is to say that this faith might have developed from the *Nāmasaṃgīti*.

2. The composition of *Nāmasaṃgīti*

As mentioned above, the *Nāmasaṃgīti* itself doesn't serve any specific doctrines and ritual practices. Analysis of its contents indicates that the *Nāmasaṃgīti* belongs to the Yogatantra class. However showing its closed relationship with the *Kālacakratantra*, Bu ston, the celebrated Tibetan scholar monk of 14CE, categorized it in the Yoganiruttara Tantra (gNyi su med pa'i rgyud). Although the Tantra itself is a short text, several commentators have interpreted it from various standpoints. Consequently, the respective commentators were designated as the founders of the schools offering their own doctrines and ritual practices. Following those commentaries, several *Nāmasaṃgīti* related works - shorter and longer rituals works - are found in the Tibetan Tripitaka.

Bu ston, classified them into three categories:

- (a) the Yogatantra standpoints,
- (b) the Yogottaratantra standpoints,
- (c) the *Kālacakratantra* standpoints.

There is no doubt to say that for a single short Tantra like the *Nāmasaṃgīti*, the existence of such various commentaries written from the above-mentioned standpoints is very rare, and it proves its importance in the Buddhist world (Shakya 2008a).

2.1. Thus I hear

Generally, the Buddhist scriptures, whether it is in Pāli or Sanskrit, begin with the words:

“evam mayā śrutam ekasmin samaye bhagavan .....

एवं मया श्रुतम् एकस्मिन् भगवान् .....

Thus, I heard this, at one time Bhagavan .....

This introductory portion tells us when, to whom, who and where the scripture was preached, which reveals that the contents of scripture are told directly from Buddha's own mouth. In fact, it is a mandatory beginning to establish any scripture to be a Buddhist doctrine.

Now let's see how The *Nāmasaṃgīti* opens: “atha vajradharah śrīmān durdāntadamakah parah//

अथ वज्रधरः श्रीमान् दुर्दान्तदकमः परः ॥

Then Vajradhara, the auspicious, the tamer of untamable one, the supreme...

And it ends as follows:

Āryamāyājālāt ṣoḍaśasāhasrikān
Mahāyogatantrāntahpātisamādhijālapaṭalād
bhagavattathāgata - Śākyamunibhāṣitā bhagavato
Mañjuśrījñānasatvasya
Paramārthā Nāmasaṃgītiḥ parisamāptā //

आर्यमायाजालत् षोडशसाहस्रिकान्महायोगतन्त्रान्तः

पातिसमाधिजालपटलाद्

भगवत् तथागतशाक्यमुनिभाषिता भगवतो मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वस्य

परमार्था नामसंगीतिः परिसमाप्ता ॥

Nāmasaṃgīti that praises various characteristics names of Mañjuśrī, is extracted from the “Samādhijāla” chapter of *Āryamāyājāla*

belonging to Mahāyogatantra, consisting of 16000 verses.

Thus, it is claimed that the *Nāmasaṃgīti* itself is an extracted version of so called a long version *Māyājālā-mahāyogatantra*. This could be the reason that the present *Nāmasaṃgīti* starts from “atha vajradharah...” instead of “evam mayā śrutam...” The Tibetan Canon preserves the scripture *Māyājālatantra* (Derge ed. Tohoku No. 466; Peking ed. Otani IO2). But there is still room to confirm whether it is the same scripture proclaimed in *Nāmasaṃgīti*.

Though *Nāmasaṃgīti* does not clearly provide the introductory information, which is seen in other *Sūtras* and *Tantras*. However, it can be recovered from the Annotations explained by various commentators. Referring the contents, Śākyamuni is the “Bhagavat” or the preacher *Deśaka* of this Tantra, while Vajradhara is the hearer. According to the commentary *Amrtakarnikā* written by Raviśrījñāna, Śākyamuni Buddha preaches *Nāmasaṃgīti* in a place called Śrīdhānyakataka Mahācaitya along with erection of Dharmadhātu-vāgīśvara -maṇḍala on the full moon day of Chaitra (Caitrapūrnimā). The Śrīdhānyakataka stupa presently lies at Amarāvati in Andhra Pradesh of India, and this sacred place was said to have been the centre for Buddhist studies until the decline of Sanskrit-based Buddhism from Indian in the beginning of 13th century.

Nowadays, the Buddhist community in Nepal celebrates this full moon day of Chaitra month चैत्र पूर्णिमा as the festival of *Nāmasaṃgīti* नामसंगीति पर्व । This is helping to preserve Nepal’s unique culture of chanting *Nāmasaṃgīti*.

2.2. The Contents of *Nāmasaṃgīti*

The *Nāmasaṃgīti* is the recite-oriented Tantra that contains both verse and prose sections listed in 14 chapters. It is worthy of note that this chapter division follows pattern of the section enumeration as introduced in Vilāsavajra’s commentary *Nāmamantrārthāvalokinī* (8CE). Most of the extant Sanskrit manuscripts of the *Nāmasaṃgīti* also follow this division of the section enumeration. Besides, the Tibetan translations carried in the Derge, the Urga, the Peking, the Narthang and the ‘Jang sa tham editions follow the same pattern of 14 chapter names of Vilāsavajra.

However the Lhasa and the Tog Palace editions have no mention of such chapters. Regarding the commentaries on *Nāmasaṃgīti*, the two commentaries of Mañjuśrīmitra (8 CE) and Mañjuśrīkīrtī (10 CE) did not follow the Vilāsavajra’s tradition. As for the chapter titles of *Nāmasaṃgīti*, this commentary, interpreted from the Yogatantra standpoints, has a significant influence (Shakya 2008a). And, at present Vilāsavajra’s chapter enumeration is considered the standard one in *Nāmasaṃgīti*.

The present *Nāmasaṃgīti* consists of 167 verses, which are divided into 12 chapters: beginning from the 16-versed first chapter Adhyeṣaṇā - अध्येषणा “Instruction” and concluding with the 5-versed twelfth chapter Upasaṃhāra उपसंहार “Epilogue”. The remaining two chapters viz. Mantravinyāsa मन्त्रविन्यास and Anuśaṃsā अनुशंसा, both are in prose form. The entire contents of fourteen chaptered *Nāmasaṃgīti* can be outlined in following groups:

- (1) At first, Vajradhara requests Śākyamuni to explain the chanting names *Nāmasaṃgīti*. This portion comprises of four chapters, from Adhyeṣaṇā अध्येषणा to Māyājālābhisambodhikrama - मायाजालाभिसंबोधिक्रम with a total of 27 verses.
- (2) After accepting the request, Śākyamuni states various names of Mañjuśrī. These are contained in 7 chapters, starting from Vajradhātumaṇḍala वज्रधातुमण्डल to Pañcatathāgatājñānastuti - पञ्चतथागतज्ञानस्तुति with a total of 114 verses, which almost cover the entire verses in a way.
- (3) Then the benefits (Anuśaṃsā अनुशंसा) of chanting the names are explained in the prose form.
- (4) This continues with the Mantra of Mañjuśrī, and it is called Mantravinyāsa मन्त्रविन्यास
- (5) Vajradhara pays compliment to Buddha (Upasaṃhār उपसंहार)
- (6) Proclamation of the *Nāmasaṃgīti* itself as an extracted version of so called long *Māyājālāmahāyogatantra*.

The *Nāmasaṃgīti* composed of 14 chapters is also known as “Longer version”, while the 167 verses together with Mantravinyāsa मन्त्रविन्यास included only in 13 chapters is known as “Short version”. The later one is almost in a verse form, and

therefore convenient to recite rhythmically. Consequently, it is very much popular among Nepalese Buddhists and it is chanted daily in many *Bahā* and *Bahis*, the Buddhist monasteries, in Nepal. Most of the printed *Nāmasaṃgīti* books include only the so called the thirteen- chaptered “Short version”, which is silent about the prose section that describes the benefits on chanting.

“One who keep, understand, recite, explain, scribe, make copy of Sūtra scriptures and also worship them with various offering such as flower, incense, flag, etc. then he or she may obtain the supreme enlightenment.”

This is the teaching of many Mahāyāna Texts: *Prajñāpāramitā*, *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra*, etc. It seems that this faith of acquiring merits by scribing Buddhist manuscripts was highly prevalent in Nepalese Buddhist community, and many scriptures were reproduced wishing to gain health, wealth, longevity and other worldly benefits. The possession of huge Buddhist manuscripts in Nepal could be the result of it. The discovery of theses collection brought a revolutionary change in the present Buddhist studies as well as in the religious faith (Shakya 2017). Thanks to our ancestors who scribed many *Nāmasaṃgīti* manuscripts also. Among those manuscripts there were both the verse and prose sections included.

The Chinese version also consists of the translation of the “Long version” consisting of verse and prose section. There exist four different translated versions translated by four individual scholar-monks in-between the Song and Yuan dynasties, and these are recorded as TS No. 1187, 1188, 1189 and 1190 in Chinese Taisho Tripitaka. In Tibetan Canon also, it is preserved through its Tibetan translation (Derge Edition Tohoku No. 360 and Peking Edition Otani No. 2). It is evident that the Chinese and Tibetan translations both had restored the “Longer version” of *Nāmasaṃgīti*.

Recently I am involved in the study of two *Nāmasaṃgīti* manuscripts scribed at Kathmandu in the beginning 13th century. These Ranjana manuscripts also comprise the verse and prose section of *Nāmasaṃgīti*. It is still to be examined since when the Nepalese chanting tradition adopted only the verse section together with Mantravinyāsa

मन्त्रविन्यास. By the way, the manuscripts scribed in the 20th century had almost omitted the Anuśaṃṣā part. It is by now clear that the “Short version” without the prose section of Anuśaṃṣā has become mainstream.

3. Various Benefits on Chanting the *Nāmasaṃgīti*

The prose section of Anuśaṃṣā - अनुशंसा speaks about the importance and benefits of chanting the *Nāmasaṃgīti*. It is regrettable that this portion is excluded in present *Nāmasaṃgīti* books. In other words, we have almost lost the tradition of chanting Anuśaṃṣā अनुशंसा section.

Here I would like to introduce a chanting ceremony that begins in every morning before dawn. The *Ādikarmapradīpa* of Advayavajra and the *Kudrṣṭinirghātana* of Anupamavajra are two older esoteric ritual texts of 11-12 CE. According to these Texts, the chanting rite of *Nāmasaṃgīti* after washing one’s face is regarded as a daily monastic ritual of Buddhist practitioners. And the similar rite is uninterruptedly performed in some of the monasteries like the Golden Temple at Patan. Interestingly, even today at Golden Temple, the day begins with the chanting of *Nāmasaṃgīti*, and the rituals of washing the face (mukhaśuca-; मुखशुच - चोयात खा सिकेगु) of Kwabaju, the principal deity. This shows Nepal preserves the culture of *Nāmasaṃgīti* pātha that has a history of more than a thousand year (Shakya 2006), and the “Short version” has prevailed to this date.

Now, I will briefly discuss the contents Anuśaṃṣā अनुशंसा Chapter, which is divided into six groups, where Mañjuśrī is praised and then details of the benefits on chanting are elaborated. This chapter proposes to chant the *Nāmasaṃgīti* three times a day. According to the commentary of Mañjuśrīkīrti, the three times mean dawn, mid-day and evening (Shakya 2006). These days in Nepalese Buddhist monasteries mainly chants the *Nāmasaṃgīti* at dawn and in evening. But it is chanted in the daytime also as per request of the sponsor.

The Anuśaṃṣā section states several benefits accruing from reciting the *Nāmasaṃgīti* in a proper manner. It can be summarized into

following four main categories:

- I. Benefits of eliminating various misfortunes or fears that may occur in daily life.
- II. Benefits of bringing good health, long life and materialistically rich life. For that reason, it is also chanted on one's birthday too.
- III. Benefits of purifying all unpleasant destinies, pacifying bad Karma. When anyone dies, then this scripture is chanted wishing to alleviate all lowly existences.
- IV. Benefits of being born where the Buddha exists and finally follow the path to attain the Nirvāṇa.

Conclusion

The *Nāmasaṃgīti* is the most chanted scripture in Nepalese Buddhist community. As seen above, one may gain a wide range of worldly benefits, and ultimately may attain Buddhahood through chanting the *Nāmasaṃgīti*. Unlike some other scriptures, there is no restriction of any sort in changing *Nāmasaṃgīti*. All either monk or layman can chant and there is no pre-condition of any sort to do so. These could be the reasons why this culture of reciting *Nāmasaṃgīti* is so much accepted in Nepal.

In spite of the popularity of this *Nāmasaṃgīti*, in Nepal only a limited number of *Nāmasaṃgīti* - Mañjuśrī (Fig.3) icons can be seen enshrined and worshiped. Even in the Golden Temple, where the *Nāmasaṃgīti* have been chanted for several centuries, a statue of *Nāmasaṃgīti* - Mañjuśrī was enshrined only in recent times i.e. 1987 CE. This gold-plated, twelve armed *Nāmasaṃgīti* - Mañjuśrī is considered the Nepal's original iconography (Shakya 2008b). On the other hand, we find a huge number of Dharmadhātuvāgīśvara-maṇḍalas (locally known as Dharmadhātu) in the Newar Buddhist community, and this Maṇḍala is certainly the most commonly worshiped Maṇḍala in the Nepalese Buddhist tradition. As I have demonstrated in an earlier publication (Shakya 2008a), the verse 115cd of the *Nāmasaṃgīti* is the source of Dharmadhātuvāgīśvara-maṇḍala.

These facts lead us to conclude that Nepal has developed its own tradition of *Nāmasaṃgīti*, founded on a deep rooted faith in Mañjuśrī and it will continue to be the backbone of religious culture. Finally, it would be no exaggeration to say that for the recite oriented *Nāmasaṃgīti*: *The more you chant, the more you gain.*

Sukham Astu!!

References

- 1) Bimbaum, Raoul. 1983. *Studies on the Mysteries of Mañjuśrī: A group of East Asian maṇḍalas and their traditional symbolism*. Society for the Study of Chinese Religions, Monograph No.2, Boulder
- 2) Brinkhaus, Horst. 1993. 'The textual history of the different versions of Swayambhupurana' *Nepal Past and Present Sterling Publ*: 63 71
- 3) Davidson, Ronald. 1981. 'The Litany of Names Mañjuśrī' *Tantric and Taoist Studies in Honour of R. A. Stein* Vol. 1: 1 69. Bruxelles
- 4) Hirakawa, Akira. 1989. 'The Rise of Mahāyāna Buddhism and Mañjuśrī' *The Philosophy of Early Mahāyāna and Lotus Sūtra*, Shunjyusya, Tokyo. (Jp)
- 5) Hubert Decler, 2000a. "Si Tu Pan chen's translation of the Swayambhū Purāna and his role in the development of the Kathmandu Valley pilgrimage guide (gnas ying) literature" *Lunta* 13, Dharmashala
- 6) Hubert Decler, 2000b. "Two Topic from the Swayambhū Purāna: Who was Dharma śrī-mitra? Who was Śāntikara Ācārya?", *Proceeding of the Symposium on the Newar Buddhism*, Kathmandu
- 7) Hodgson, Brain Houghton. 1841. *Illustration of the literature and religion of the Buddhists* Serampore 1874. *Essay on the Languages, Literature, and Religion of Nepal and Tibet* London
- 8) Kövler, Bernhard. 1992. *Re Building a Stupa an Architectural Drawing of the Swayambhūnāth* VGH Wissenschaftsverlag, Bonn
- 9) Lal, Banarasi. 1994. *Āryamañjuśrīnāmasaṃgīti with Amrtakankā tippanī by Bhikṣu Raviśrījñāna and Amrtakanikodyota nibanbdha of Vibhūticandra*. Varanasi
- 10) Lamotte, Etienne 'Mañjuśrī' *T'oung Pao*, pp. 1 96, 1960
- 11) Mallmann, M. 1964. Marie Therese de *Etude iconographique sur Mañjuśrī*. Ecole Francaise d'Extreme Orient, Paris
- 12) Shakya, Hemraj. 1979. *Sri Swaymbhū Mahācaitya*, Swayambhū Vikasa Mandala, Kathmandu

- 13) Shakya, Sudan. 2017. "The Manuscript culture in the Nepalese Buddhism" Śrāvaka-bhūmi and Manuscripts. Nombre, Tokyo
 – 2013. 'On the Faith on Mañjuśrī Bodhisattva' *Nihon Bukkyougaku Nempou* 78. Jp)
 – 2010. 'The Interpretation of Ādibuddha: As Described in the *Namasangiti* Commentaries' JAIB S 583
 – 2009. "The Interpretation of Mañjuśrī as seen in the Buddhist Literatures" *Mikkyogaku* 45: 87 111 (Jp)
 – 2008a. "A study on Mañjuśrīkīrti's *Āryamañjuśrīnāmasangītitikā*: Focusing on its textual characteristics" *Proceedings of the International Conference on Esoteric Buddhist*, Koyasan University: 311 315
 – 2008b. "A study on the Iconography of Nāmasamgīti Mañjuśrī and its Source" *Proceedings of the Journal Esoteric Iconography, Vol. 27, 1 2 1.* (Jp)
 – 2007. "On the *Nāmasamgīti* and Dhamadhātuvāgīśvaramaṇḍala" *Mikkyogakugenkyu* 40: 61 76 (Jp)
 – 2006. *A Study of the Nāmasamgīti As described in the Āryamañjuśrīnāmasangītitikā of Mañjuśrīkīrti*. Doctoral Thesis: Tohoku University. Sendai. (Jp)
- 14) Shastri, Haraprasad (ed.). 1894 1900, *The Vrhata Svayambhū Purana* Bibliotheca Indica Vol. 133. Calcutta
- 15) Siegfried Lienhard 1988. *Nepalese Manuscripts* Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Stuttgart
- 16) Sylvain Levi. 1905. *Le Nepal. Etude historique d'un ryaume hindou* Vol. 1, Paris
- 17) Tashi, Tsering (ed.). 2000 *Lungta (Si tu Panchen His Contribution and Legacy)* Dharmashala.
- 18) Toffin, Geragd. 2007. *Newar Society* Himal Books, Kathandu
- 19) Tribe, Antony. 1997. Mañjuśrī and The Chanting of Names (Nāmasamgīti): Wisdom and its Embodiment in an Indian Mahāyāna Buddhist. *Indian Insights*: 109 136
 – 994a. ' Mañjuśrī: Origins, Role and Significance Part 3: The Cult of Mañjuśrī,' *Western Buddhist Review* 1: 23 49
 – 994b. ' Mañjuśrī: Origins, Role and Significance 'Parts I and II, *Western Buddhist Review* 2.
- 20) Von Rospatt, Alexander. 1999. "On the Concept of the Stupa in Vajrayana Buddhism the Example of the Svayambhūcaitya of Kathmandu" *Journal of the Nepal Research Centre* Vol. XI, Kathmandu: 121 147

मोहनी नखः, नेपाल संवत् १९४२ न्हू दँ व स्वन्ति नखःया लसताय् सकल
 नेपाःमिपिन्त दुनुगलं निसें यक्व यक्व भिन्तुना देछाना चवना ।

महाबुद्ध ओकुबहाल पेशागत मूर्तिकला कालिगढ सहकारी संस्था लि.
 धैना, यल ।

ध्याका बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
 नःबही, यल ।

परम्परागत बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
 बालिफल, यल ।

बौद्ध विहार संघ व थो थो संघ संस्थाया मका ग्वसालय् जूगु दिवंगत कलाकार राजकुमार शाक्यजुया श्रद्धाञ्जली सभा

मय्जु राधिका शाक्यजुया ग्वहालिं न्ह्याःगु अक्षयेश्वर महाविहारया गुम्बाय् च्वंगु चित्रकला पुनर्लेखनया ज्या क्वचाःगु लसताय् ग्वहालिमि कलाकारपिन्त सुभाय्-पौ लःल्हाःगु ज्याभ्क्वः

थुगु दैय् मदयावपि यलया बहाःबहीया दुजःपिं सकलया दुर्गति निवारण कामना यासे धःन्याहिति ढ्वइगु गुइतःबहिली दुर्गति परिशोधन सुत्र पाठ ज्याभ्क्वः

॥ दुर्गत्युत्तरणी सेतुं सर्व दुर्गति शोधकं, तथागतं जगन्नाथं नमोऽहं त्रिजगद् गुरुं ॥

बिचा: हायेका

॥ दुर्गति परिशोधन धारणी ॥

ओं नमो भगवते सर्वदुर्गति परिशोधनराजाय तथागतायाऽर्हते सम्यकसम्बुद्धाय ॥ तद्यथा ॥

ओं शोधने शोधने विशोधने विशोधने सर्वपाप विशोधने सर्वपाप विशोधने

शुद्धे विशुद्धे सर्वपाप विशुद्धे सर्वकर्मावरण विशोधने स्वाहा ॥

दि. आजु दान बहादुर वज्राचार्य
बुदिं : १९९४ श्रावण १३ गते
दिवंगत : २०७८ जेठ ३० गते

दि. आजु धर्म बहादुर शाक्य
बुदिं : १९९७ मंसीर १९ गते
दिवंगत : २०७७ मंसीर २० गते

दि. राजकुमार शाक्य
बुदिं : २०२३ भाद्र ११ गते
दिवंगत : २०७८ जेठ २२ गते

बौद्ध विहार संघया ग्वसालय् जूगु धा: बाजा प्रशिक्षण ज्याभ्वःया मूल गुरु
यशोधर महाविहार, बुबहा:या श्रद्धेय आजु दान बहादुर वज्राचार्यजु,
अक्षयेश्वर महाविहार संरक्षण समितिया भूपू. दुज: एवं ललितपुर बुद्ध जयन्ती कोषया अध्यक्ष
हिरण्यवर्ण महाविहार, क्वाबहा:या श्रद्धेय आजु धर्म बहादुर शाक्यजु व
बौद्ध विहार संघपाखें संचालित चित्र तथा मूर्तिकला व्यवस्थापन समितिया संचालक तथा
प्रशिक्षक रुद्रवर्ण महाविहार, ओकुबहा:या भाजु राजकुमार शाक्यजु
दिवंगत जुया बिज्यागुलिं वसपोलपिं सुखावती भुवनस वास
लायेमा धैगु कामना यासैं बिचा: हायेका च्वना ।

बौद्ध विहार संघ, यल

अक्षयेश्वर महाविहार, पूच्व, यल ।

